P 750

EMIL LUDWIG

DE VORBĂ CU MUSSOLINI

52789 C

I. ŞCOALA UNUI OM DE GUVERNĂMANT. — Şcoala sărăciei — Şcoala soldatului şi a ziaristului — Şcoala istoriei.

II. DESPRE METAMORFOZE. — Socialism şi naţionalism — Motive de război — In drum spre putere.

III. DESPRE PROBLEMELE PUTERII. — Felul de a se purta cu oamenii — Acţiune asupra masselor — Primejdiile dictaturii.

IV. DESPRE PUTERE. — Despre Europa — Despre ţări străine — Constructivism interior — Roma şi Biserica.

V. DESPRE GENIU ŞI CARACTER. — Acţiune şi gândire — Mândrie şi acţiune — Despre artă — Singurătate — Personalitate şi soartă.

„CUGETAREA" — BUCUREŞTI

De vorbă cu Mussolini

526739W

Emil Ludwig

DE VORBA CU MUSSOLINI

Traducere din germană
de
VITTORIO EM. PASCUTTI

52789

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ

526.739

EDITURA „CUGETAREA"
BUCUREȘTI IV, Str. Mătăsari 23

93 (45) „19" Mussolini : 049.3
93 (45) „1922/1945"
321.64 (45)
929 Mussolini

Toate drepturile de publicare și reproducere rezervate Edîturei «Cugetarea».

Singura autorizație dată în România de către autor.

«A proceda e uşor, a gândi e greu ; a proceda după cum ai gândit, e anevoios.»

Goethe (Wilhelm Meister)

INTRODUCERE

DOCUMENTUL

Convorbirile următoare au fost ţinute la Roma, în limba italiană, dela 23 Martie până la 4 Aprilie 1932, aproape zilnic, timp de o oră, în Palazzo Venezia, şi transcrise apoi imediat de mine în germană; n'am intercalat decât puţine fraze provenind din convorbirile mele anterioare cu Ducele. Manuscrisul german a fost supus lui Mussolini, care a revăzut din memorie toate pasagiile în care vorbeşte el. Corecturile, făcute chiar de mâna sa, constă în total în 18 cuvinte şi în tăierea câtorva fraze. Textul astfel corectat şi tradus în italiană a fost iarăş supus Ducelui, spre a-l revedea. Textul german poate servi deci ca bază pentru toate traducerile.

Nu m'am folosit de niciun material străin; rămân totuş foarte recunoscător Margheritei Sarfatti, a cărei biografie a lui Mussolini mi-a sugerat unele inspiraţii. Deasemeni în cele ce urmează nu se va găsi niciuna din anecdotele de care e plină Roma, nici informaţii luate

dela colaboratorii Ducelui, cari istorisesc despre el amănunte revelatoare. Aceste convorbiri nu conţin decât numai ceiace s'a vorbit.

DEASUPRA PARTIDELOR

Neîncrederea faţă de dictator a dăinuit în mine până aproximativ acum cinci ani. Mulţi dintre amicii mei erau adversari ai regimului, iar când străbăteam Italia, întâlneam în calea mea uniforme, steaguri, embleme, a căror strălucire o vedeam în Germania apunând însfârşit la Occident, în timp ce la Orient noi zori îi vesteau întoarcerea cu o repeziciune înspăimântătoare.

Trei factori mi-au schimbat felul de a vedea. Concepţiile despre democraţie şi parlamentarism începeau să se estompeze în dosul formelor intermediare care le mascau, viaţa politică, sub aspectele ei tradiţionale, era minată, bărbaţii de seamă lipseau. In acelaş timp vedeam înălţându-se la Moscova şi la Roma mari lucruri de ordin material, adică recunoşteam latura constructivă a acestor două dictaturi. In al treilea rând, consideraţii psihologice mă făceau să presupun că bărbatul de stat roman, în ciuda deselor sale discursuri, nu nutrea probabil planuri războinice.

Mai hotărîtor decât toate aceste conside-

raţii a fost totuş studiul personalităţii lui Mussolini. Când mi se părea că recunosc într'însul anumite trăsături cari îmi aminteau universul de idei nitzschean, desprindeam în minte pe Duce de mişcarea fascistă şi mă apucam să-l consider ca pe un fenomen deosebit, aşa cum am procedat întotdeauna cu personagii istorice.

Zâmbetul politicianilor realişti mă turbura tot atât de puţin ca şi necazul politicianilor de partid din cercul meu. Cea mai mică trăsătură a caracterului îmi este mai importantă pentru cunoaşterea cuiva, decât cel mai mare dintre discursurile sale, iar când e vorba de un bărbat de stat omnipotent, această trăsătură îmi permite deasemeni să mă apropiu cu un pas de prognoza actelor sale viitoare. Politica momentului şi politica de partid, adică cele două forme sub care oamenii fără fantezie privesc prezentul, îmi sunt străine; n'am aparţinut niciodată unui partid şi n'aş consimţi să mă înscriu decât într'un partid împotriva războiului, dac'ar exista vre-unul. Evenimentele ultimelor decenii au întărit în mine convingerea că nu există niciun regim absolut perfect şi că dimpotrivă, popoare diferite, la epoci diferite, au nevoe de forme de guvernământ diferite. Ca individualist par excellence n'aş fi devenit niciodată fascist, dar, abstracţie făcând de acest punct personal,

trebue să recunosc că mişcarea fascistă a realizat mari lucruri pentru Italia. In Germania în schimb o mişcare analogă mi s'ar părea fatală; asupra motivelor care mă fac să gândesc astfel, se va găsi câteva pasaje în partea a patra a acestor convorbiri. Dealtfel scena germană e lipsită de actorul în stare să deţină rolul principal.

Atitudinea unui observator imparţial mi-e uşurată prin faptul că sunt străin. Ca scriitor francez pe timpul lui Napoleon, m'aş fi retras desigur de partea lui Chateaubriand, pe câtă vreme ca German, la aceiaş epocă, aş fi admirat pe împărat împreună cu Goethe. Tot astfel mă atrage şi fizionomia lui Mussolini, independent de partide şi de cei doi factori, că a combătut tratatul dela Versailles, dar a italienizat Tirolul meridional. Dilema în care aceste circumstanţe pun inimile fasciştilor germani, dispare în mine înaintea contemplării, din punct de vedere artistic, a unei personalităţi ce iesă din comun.

PRIMA INTÂLNIRE

Că este o astfel de personalitate, am recunoscut la prima întâlnire. Când capitalul începu să se supere pe Duce, iar politica sa externă păru că îşi pierde nuanţa provocă-

toare, m'am apropiat de el. In Martie 1929 îmi acordă două întrevederi; m'ai târziu l-am revăzut. De fiecare dată veneam pregătit şi aduceam discuţia asupra acelor chestiuni esenţiale, în care eram de păreri opuse: libertate şi pacifism. In cursul acestor discuţii apăreau foarte clar între ortodoxia fascistă şi concepţiile fondatorilor acestei religii, divergenţele şi conflictele pe care orice mare mişcare trebue să le suporte; deasemeni am mai găsit confirmarea acestui precept al experienţii mele: în materie de analiză istorică, cuvântul rostit are mai multă importanţă decât cuvântul scris. In dialog omul se dovedeşte mai natural, mai cu seamă când vorbeşte fără nicio poză, ca Mussolini, a cărui imagine caricaturizată răspândită în lume, o au fotografii pe conştiinţă.

Chiar dela primele întâlniri, grija mea principală n'a fost să descopăr care este atitudinea Italiei faţă de conducătorul ei, nici care este atitudinea acestuia faţă de Italieni; mă întrebam, dacă Europa trebue să se aştepte la cucerire sau constructivism din partea acestui om, care nefiind faţă de nimeni responsabil, e cel mai puternic bărbat de stat al prezentului. Oare acest elev al lui Nietzsche, acest anarhist şi revoluţionar, continua să fie îndemnat de către demonul său interior pe calea tinereţii sale? Sau temperamentul său, în posesia puterii, evolua spre consolidarea

acestei puteri? Părea el închinat să spiritualizeze sau să spulbere preceptul lui Nietzsche?

Din aceste convorbiri politico-filozofice s'a născut planul de a orândui sistematic şi a consolida sub o formă metodică tot ceiace până acum a fost lăsat jocului capricios al clipei; părăsind balonul captiv, ne propuneam să ne urcăm în avion. Lucrul consta în a menţine altitudinea şi uşurinţa. Deoarece nu interveni nicio autoritate administrativă, nici măcar un secretar, nu fură stabilite niciun fel de convenţii scrise, nu mi se pretinse nici măcar prezentarea manuscrisului. Totul avea forma încrederii personale.

LOCUL DE ACŢIUNE

Asemenea unei fortăreţe cu turnuri scunde, masivul gălbui al vechiului Palazzo Venezia se înalţă pe piaţa mare, în centrul Romei, la picioarele colinei capitoline, la dreapta uriaşului monument modern, a cărei marmoră albă ca omătul va dobândi poate într'un secol destulă patină pentru a jigni mai puţin prin culoare şi a deveni mai suportabil ca formă. Palatul e vechi de 500 de ani. E un giuvaer care a trecut prin multe mâini. Papii cari l-au clădit, l-au predat în secolul al XVII-lea

Republicii Veneţia, dela care l-a primit casa imperială Austriacă, iar o sută de aui mai târziu, în 1915, regatul Italie, care se născuse între timp, la reluat dela Austriaci. Astfel au domnit papi, regi şi condottieri în acest palat, care întrece desigur toate palatele din Roma prin forţă, întindere şi măreţie şi desigur şi prin mărimea sălilor.

Afară, înaintea porţilor duble mereu deschise, stau de strajă doi miliţieni, iar portarul înalt, galonat cu argint, te întreabă ce doreşti. E uşor de a pătrunde în palat, fiindcă la entresol este biblioteca arheologică, la care oricine are acces, cu condiţia să aibe un bilet. Şi cine nu-şi poate procura unul? Un atentator a făcut-o. Seara am văzut mulţi tineri în această bibliotecă, răsfoind cataloagele. Scara de piatră e închisă sus printr'o uşă cu gratii, dar uneori o găseam deschisă. Nimeni nu poate spune că acest cartier general al Ducelui, în care îşi petrece zilnic zece ore pe zi, e păzit ca odinioară castelele regilor.

Sus, o jumătate duzină de săli şi odăi au fost restaurate cu gust; podelele cu vechile ei lespezi, tavanele din grinzi grele împodobite cu sculpturi multicolore şi afumate, ferestrele cu pervazurile lor de piatră vârîte în perete, sunt tot ce-i mai frumos aici, întocmai ca în orice palazzo roman. Incăperile, superbe în dimensiunile lor, sunt goale, numai

câte-o masă greoaie, veche, stă adeseori în mijlocul camerii, iar dealungul pereţilor scaune, pe care nu le foloseşte nimeni. De pe pereţii tapisaţi în galben, portocaliu şi albastru deschis, se desprind tablourile luminate de reflectoare electrice: madone, portrete, peizaje de Veronese, Mainardi. O frescă reprezintă un adolescent de Raffael, sau cel putin atribuită lui Raffael.

Dealungul pereţilor strălucesc vitrine de sticlă luminate pe dinăuntru, în care sunt expuse câteva majolici preţioase din secolul al XIII-lea, madone şi vestminte sacerdotale împodobite cu pietre preţioase, broderii şi sfinţi sculptaţi, şi o lădiţă bizantină din fildeş, veche de peste o mie de ani. Când într'una dintr'aceste vitrine luminate strălucesc cele mai vechi pahare cenuşii de Murano şi cupe şi pocale din sticlă verde-aurie, iar privirea alunecând de pe ele se îndreaptă spre măreţia acestor pereţi, a căror grosime se poate judeca după firidele ferestrelor, te gândeşti la acele femei delicate şi împodobite, pe care stăpânii acestei cetăţui şi le aduceau între suliţi şi alebarde, până când una sau alta dintre ele otrăvea pe condottier. Iată şi armele scânteiând prin uşa deschisă: cavaleri ameninţători fără capete, strălucind cenusiu-albastru ca o furtună gata să izbucnească, armuri groteşti în goliciunea lor, înaintea cărora se

odihnesc într'o ladă mare, spade şi pumnale, iar alături de arma uriaşă cu mâner solid, cu care se vâna urşi, zace frumos cizelată şi împodobită, sabia dreptăţii.

Când te poftеşte înăuntru, şeful uşierilor îţi deschide în persoană poarta cea mare. E şi el într'o oarecare măsură „cavaliere", un desăvârşit personaj de operă bufă. Dar când se deschide uşa, te crezi mai de grabă în mijlocul unui peizaj, decât într'o cameră.

Sala în care Mussolini lucrează de câţiva ani, are ferestrele situate în partea dinspre piazza şi se numeşte sala Mapamondului, fiindcă odinioară se găsea expus aici primul glob terestru din lume. Sala a fost construită pe la mijlocul veacului al XV-lea, a căzut apoi în ruine şi a fost restaurată acum. Acest cabinet ministerial e lung de 20 de metri, lat de 13 şi înalt de 13. Trei uşi permit accesul în această încăpere: două în partea pe unde intri şi una în partea opusă. Un perete lung e întrerupt de trei ferestre uriaşe cu băncile lor de piatră, iar celălalt e susţinut de coloane pictate. Această sală e complect goală, nici mese şi nici scaune, nici măcar dealungul peretelui. Prin colţuri se înalţă făclii, a căror flacără aurie ascunde un bec electric. La o mare depărtare, încât ar trebui să recurgi la ajutorul unui binoclu, zăreşti la o masă, sub o lampă, conturul capului unui om care scrie.

Când întreprinzi călătoria prin sală, vezi mai întâi un plafon bogat împodobit, purtând într'un mare relief leul din San Marco şi lupoaica din Roma. In mijlocul uriaşului perete lateral din faţa ferestrelor sunt aşezate blazonurile celor trei papi cari au clădit palatul. In timp ce păşeşti înainte pe podeaua restaurată, remarci în mijlocul ei un mozaic de o mărime aproape naturală, reprezentând femei goale şi copii purtând fructe: e Abundenţa, şi întotdeauna am făcut un mic înconjur ca să n'o calc. In sfârşit, în colţul din fund, pe un covor, se găseşte o masă de vreo patru metri lungime, înaintea căreia sunt aşezate faţă în faţă două scaune Savanarola. Aproape de masă, lângă perete, e un pupitru înalt iar pe el un atlas modern, deschis la Europa. Dedesubt o floretă. De partea cealaltă masa se întinde până la enormul cămin vârît în perete şi tot aşa de rece ca marmora care-l încadrează.

In dosul acestei mese, la mijlocul ei, şade Mussolini, cu privirea îndreptată spre sală şi ferestre. Nu vine în întâmpinarea niciunuia dintre funcţionarii săi, dar vine în întâmpinarea tuturor străinilor. Pe masă înaintea lui domneşte ordinea pedantă a oricărui lucrător autentic; deoarece nu suferă lângă el nici-o restanţă, o servietă îngustă conţine toate lucrările curente. In spatele lui, pe o măsuţă,

sunt cărţi, de care tocmai are nevoe sau pe care le citeşte, şi trei aparate telefonice care strălucesc în montura lor metalică. La îndemâna sa, pe masa complect lipsită de orice podoabă şi pe care nu-i aşezat decât un leu de bronz, sunt orânduite într'o ordine exemplară toate ustensilele necesare pentru scris. Aerul pe care-l degajă persoana lui e acelaş pe care-l emană şi sala: calmul unei fiinţe care a trecut prin multe.

CONVORBIRILE

In convorbirile noastre cari toate au avut loc la această masă, spre seară, se va căuta zadarnic desbateri istovitoare asupra subiectelor abordate. Scopul meu a fost pur şi simplu să recunosc şi să redau caracterul lui Mussolini sub multiplele sale reflexe. Ceiace constitue particularitatea acestor convorbiri, e faptul că înterlocutorii reprezintă doi poli contrari. Am preparat multă vreme aceste convorbiri, am reflectat mult asupra felului în care voi opune punctul meu de vedere acelui al Ducelui, cum îl voi putea ademeni să iasă din rezerva sa, evitând totuş primejdia unei grave „discussion", care ar fi ucis orice conversaţie. Mussolini ştia că în două chestiuni esenţiale eram pe malul opus, de unde

nu puteam fi clintit; dar poate că asta a fost ceiace l-a atras. Dealtfel eram dispus să recurg la trucul de a exagera unele contraziceri, pentru a auzi cu atât mai clar replica sa. Apoi însă a trebuit să renunţ la orice duplică, fiindcă alminteri n'am mai fi terminat niciodată, şi tocmai fiindcă nu-mi fixase nicio limită de timp, trebuia să iau seama să nu abuzez de clipele sale. Ş'apoi există un oarecare farmec, în a lăsa pe cititorul meu să-şi formeze singur părerea pe care o socoteşte justă; o va face în chip diferit, după ideele sale fundamentale, şi asupra unor chestiuni va ezita. Astfel în aceste dialoguri, nimeni n'are definitiv dreptate. Problemele sunt doar ridicate, nu rezolvate.

Mussolini mi-a făcut impresia unei figuri istorice, şi cum mi-a asigurat o libertate deplină, nu l-am interogat altfel decât cum sunt obişnuit s'o fac cu personaje istorice. In această privinţă n'aş putea găsi nicio deosebire între vii şi morţi. Când am strâns mâna lui Edison, gândeam că-i Arhimede, iar cu Napoleon am avut sute de dialoguri lungi inainte de a-i face portretul. In cazul lui Mussolini autitezele se iveau, firește, mai des; s'ar putea susţine chiar despre aceste convorbiri, că sunt dialogul raţiunei de stat armate cu al individualismului antibelicos. Contradicţiile sunt mari şi chiar cultura sa e diferită de a mea.

Punctul nostru de întâlnire e Nietzsche, care în cursul convorbirilor apărea mai des decât se vede în transcrierea mea concisă.

Ceiace studiam era, într'un sens cât mai larg, caracterul său. Dar cum aici toate documentele particulare sunt lăsate la o parte, cum în cursul convorbirilor mele reale cu acest om viu, puteam pune mai puţine întrebări de ordin intim, decât scrisorile lui Bismarck şi ale lui Lincoln, nu pot înfăţişa acest caracter decât din reflexele ce reiesă din această convorbire pur spirituală: încercare de caracterizare printr'o metodă indirectă. Acel care nu vede decât o glumă în întrebarea pusă pentru a afla genul muzicii preferate de un bărbat de stat, n'a înţeles arta analizei; de fapt, asemenea lucruri sunt hotărîtoare în actele unui om. Ignoranţa lumei asupra universului interior al lui Bismarck, a dat naştere acelei imagini false despre Bismarck ofiţerul de cavalerie, imagine pe care m'am străduit s'o înlocuesc printr'una nouă. In cazul Mussolini, încerc s'o fac chiar azi, pentru a transforma într'o altă imagine părerile şi temerile contemporanilor mei. In această încercare nu puteam să mă refer decât la bărbatul de aproape cincizeci de ani care stătea înaintea mea. Dacă m'am reîntors asupra trecutului său, n'am făcut-o spre a descoperi contradicţii inerente oricărui om de seamă, nici pentru

a studia caracterul său de altădată; asta ar fi necesitat o biografie. Dat fiind încrederea mea în logica oricărui destin, nu se poate scrie încă soarta unui bărbat ce se găseşte în al treilea act al vieţii sale. Abstracţie făcând de persoana lui Mussolini, aş vrea să dau în paginile ce urmează o contribuţie generală la cunoaşterea omului de acţiune şi să arăt în-c'odată afinităţile existente între poetul şi bărbatul de stat.

Deaceia aceste convorbiri, fie ele de natură politică, istorică sau morală, nu sunt totuş decât numai convorbiri psihologice, şi chiar acolo unde s'au desbătut chestiuni concrete, scopul secret a fost acela de a completa caracteristica omului. Zadarnic va căuta cititorul să pescuiască senzaţii; calmul impunător al acestui om şi al acestei încăperi au dat convorbirii o notă puţin cam sombră şi o adâncă gravitate. Dacă vrei să sondezi fundul mării, trebue s'o faci pe o suprafaţă netedă, lipsită de valuri, fie înainte sau după furtună. Independenţa mea şi toleranţa celui interogat mi-au dat deplină libertate a vorbirii, impunându-mi prin asta o rezervă plină de tact.

Totodată trebuia să menajez buna dispoziţie a acestui leu nervos, şi a nu-i da răgaz să se plictisească nicio clipă. Deasemeni înaintea chestiunilor dificile trebuia să fac ocoluri istorice, să adopt un ton pur teoretic şi

să las pe interlocutorul meu să abordeze miezul problemei, dacă voia s'o facă. Pe deasupra mai trebuia să merg cu o viteză de o sută cincizeci pe oră, dacă voiam să-mi îndeplinesc programul într'un timp scurt. Incordarea acestor ore, în care trebuia să traduc în limba mea cele auzite, îmi provoca, trebue să recunosc, mare oboseală, şi nutresc în secret speranţa, că şi partenerul meu a simţit oarecare oboseală. Mă reîntorceam acasă ca un vânător care a împuşcat toată ziua, dar care abia când îşi numără vânatul, vede câte împuşcături au nimerit în plin.

In toate aceste ore nu s'a rostit niciun cuvânt de prisos. Mussolini încheia convorbirea foarte politicos, dar la ora precisă, şi douăzeci şi patru de ore mai târziu, era reluată exact dela acelaş loc. Complecta lipsă a oricărei sonerii, oricărui secretar, aşa dar oricărei turburări, pricinuia în sala uriaşă o linişte, cum nu se putea avea alminteri decât uneori târziu seara, pentru a discuta probleme intelectuale în cursul unei convorbiri intime. In decursul veacurilor trecute, poate că în această sală s'a făcut muzică, intrigi, s'a dansat, s'a şoptit şi s'a linguşit, regi şi seniori şi-au arătat aici puterea; dar când au vrut să filozofeze, s'au retras în odăi mici, fiindcă sala festivă era închisă peste zi. De trei ani încoace se conduce dintr'această sală existenţa

a 42 milioane de oameni; din mii de hotărîri mărunte, îngrămădite zi cu zi asemănător foilor de hârtie, s'a alcătuit cartea acestor destinuri. Spiritul papilor, viu încă în blazonul lor de pe perete, leul şi lupoaica de pe tavan au ciulit poate urechile surprinşi la prima convorbire, appoi s'au retras iar în liniştea veacurilor lor, ca să doarmă.

TRANSCRIEREA CONVORBIRILOR

Prima mea grijă după terminarea convorbirilor a fost, ca transcriându-le, să nu le înfrumuseţez sau să le prelungesc. Dimpotrivă, le-am prescurtat şi m'am abţinut dela orice efect teatral; dealtfel fascismul are deja destul. Mă atrăgea mai ales forma indirectă a acestei caracterizări, aşezată la mijloc între lucrările mele teatrale şi cele biografice. Dealminteri am lăsat să subsiste toate fluctuaţiunile tonului acestor convorbiri, chiar dacă titlurile lor adăugate ulterior promit uneori o desfăşurare tematică mai strânsă. Aveam înaintea mea ceva asemănător convorbirii dintre Goethe şi Luden, cea mai lungă convorbire a lui Goethe pe care o posedăm şi cea mai frumoasă, fiindcă nimic nu-i aici stilizat după maniera lui Eckermann, şi fiindcă opoziţia şi memoria lui Luden i-au dat şi conservat o

mare prospețime. Așa dar eu nu desenez portretul omului, fiindcă pentru asta ar trebui să despoi convorbirile de conținutul lor esențial; de astă dată cititorul să-și facă el însuș portretul.

A doua mea grijă a fost, ca în cursul convorbirilor, persoana mea să apară cât mai șters, fiindcă cititorul vrea să-l audă pe Mussolini, nu pe mine, care dealtfel am și alte prilejuri de a-mi expune părerile. Și mai puțin trebuia să caut să am dreptate împotriva lui: voiam să înfățișez lumii pentru prima oară pe omul de acțiune ca gânditor, iar pe dealtă parte să arăt legătura dintre actele și ideile sale. Fiindcă trufia celui în afară de acțiune precum și ușurința mulțimii au răspândit credința abstruză că omul de acțiune gândește tot atât de puțin după cum gânditorul nu acționează. Un istoric viitor va putea găsi în aceste convorbiri un material, întocmai cum ne-a furnizat Roederer despre Primul Consul. La Roederer controversele sunt tot atât de numeroase ca și aici, la el ca și la mine se vede felul în care dictatorul a ajuns la actele pe care le-a făptuit și ceiace gândea despre ele: două lucruri mai importante pentru cunoașterea inimei umane, decât faptele în sine.

Situația mea era complect diferită de aceia a diferiților Eckermanni. Aceștia au frecventat ani de zile pe eroii lor și au prins ceiace

spuneau; eu n'am văzut pe al meu decât timp de două săptămâni, pe acelaş scaun, şi a trebuit necontenit să-i provoc mărturisirile în loc să mă mărginesc doar a le primi.

Deoarece e veşnic interesat de problema fascismului, iar eu de problema războiului şi a păcii, nu se va găsi niciun capitol tratând despre aceste două teme principale, fiindcă sunt conţinute în toate capitolele.

Fiecare dintre cititorii mei va regreta în aceste convorbiri absenţa a câte alt ceva. Tinerii cari ţin mult să ajungă dictatori, vor aştepta zadarnic un manual pentru uzul condottierilor în perspectivă; alţii vor căuta un expozeu al fascismului, şi îi rog să citească toate cărţile specialiştilor în materie, cărţi care epuizează totodată şi subiectul şi pe cititor.

Unele cititoare vor regreta lipsa unui capitol asupra vieţii amoroase a eroului, sau vor vroi să ştie cel puţin cum locueşte.

Socialişti intransigenţi vor sublinia pasajele unde, ca judecător istoric, ar fi trebuit să citez pe Mussolini înaintea documentelor inconsecvenţei sale. Profesorii germani de istorie vor întoarce dispreţuitori spatele expozeului care „alunecă într'un ton atât de uşuratec peste cele mai grave probleme", şi cărţii neînfrumuseţată măcar cu indicarea de unde am extras pasajele citate din discursurile lui Mussolini.

Fenomenologii [1]) vor condamna lipsa frazeologiei lor şi consecinţele acestei lipse. Şi toată lumea va declara că o ocazie magnifică a fost irosită zadarnic.

PARTENERUL MEU

De douăzeci şi cinci de ani m'am învârtit în jurul omului de acţiune şi am întreprins a-l descrie teatral, istoric, psihologic. Ş'acum iată-l şezând în faţa mea. Condottierul pe care-l descrisesem odată într'unul dintr'aceste palazzi romane, Cesare Borgia, eroul de la Romagna, mi se părea că reînviase, deşi purta veşnic jacheta sa sombră cu cravată neagră, iar în spatele său strălucea telefonul. In aceiaş sală care văzuse bărbaţi de seama lui în triumfurile şi prăbuşirile lor, vedeam acum şezând înaintea mea pe urmaşul lor: Italian şi renaissance din creştet până în tălpi. In primul moment am fost dezorientat de sentimentul acestei comparaţii.

Totuş acest om de acţiune a adoptat în cazul de faţă rolul cel mai pasiv care se poate închipui. El, care ordonă de zece ani, în timp ce ceilalţi nu fac decât să-i dea raportul, s'a

---

1) Şcoală filozofică germană al cărei reprezentanţi principali sunt Hosserl şi Heidegger (N. T.).

supus de bună voe situaţiei de a da altuia informaţiuni continue, şi încă a le da conform ideilor şi intenţiilor altuia.

Nu văzuse decât o hârtie cu un cuprins general asupra subiectelor ce intenţionam să abordez. O răbdare neclintită şi un calm chiar în chestiunile cele mai dificile, absenţa totală a directivelor personale, cu care alminteri e atât de obişnuit, mi-au dovedit siguranţa sa interioară. Niciodată nu mi-a dat un răspuns aşa zis confidenţial, astfel că în transcrierea mea n'am avut nimic de suprimat.

Şi totuş, cu tot echilibrul său exterior, era întotdeauna în gardă. Eu eram pregătit, el nu, şi fiindcă foarte rar era vorba despre chestiuni pe care i le mai pusese poate şi alţii, ci mai de grabă de sentimente, cunoaştere de sine, raţiuni interioare, trebuia să caute în aceiaş clipă răspunsul, să-l formuleze cuprinzându-l totdeodată în limitele pe care ţinea să le păstreze faţă de lume.

Această uimitoare măestrie în gândire şi vorbă nu şi-o orchestrează niciodată: nu se foloseşte nici de superlative, nici de o voce mai ridicată. Asculta calm părerile mele sceptice şi nu dădea niciun răspuns destinat marei gloate a linguşitorilor săi: niciodată n'a rostit formula fascistă oficială şi impusă. Ar fi putut deasemeni să stilizeze o duzină de răspunsuri „napoleoniene" pentru generaţiile ac-

tuale şi viitoare, dar nu se va găsi nici trei în aceste convorbiri. La circa patru sute de întrebări, mi-a răspuns cu un calm neclintit. Numai la una singură, care de fapt era imposibilă şi care nu se va găsi aici, mi-a răspuns printr'o privire lungă, care spunea: — Vezi doar, că sunt silit să tac!"

Ştiu prea bine tot ce mi-a ascuns. Oamenii de acţiune vorbesc despre putere cu aceiaş discreţiune, ca posesori de femei superbe despre farmecele acestora: descriu cel mult ceiace vede toată lumea. Dar până şi ceiace mi-a ascuns şi felul cum mi-a ascuns, mi-au deschis orizonturi importante asupra caracterului său. Dealtfel, tot ce a păstrat pentru el a fost cel mult viitorul, niciodată trecutul: niciodată n'a încercat să ascundă sau să dea altă interpretare declaraţiilor din epoca sa socialistă; a avut întotdeauna francheţa opiniilor sale. Niciodată nu m'a pus în încurcătură printr'un argument *ad hominem*, întrebându-mă:—Ce-ai fi făcut dumneata în acest caz? Deasemeni se folosea foarte rar de forma interogativă, ci îşi expunea afirmaţiile scurt, cu un punct la sfârşit.

Fiindcă este un mare simplificator al cuvântului şi nu găseşte nicio plăcere în epigrame sclipitoare, răspunsurile sale, când sunt scurte, produc efectul unei sentinţe. Stilul său, cel puţin în discuţii, ţine exact media

veritabilă italiană între franceză şi germană: nu este elegantă, dar nici greoaie; e metalică, dar de un metal care nu e fier, ci un oţel foarte fin laminat: limba elastică şi bogată în nuanţe a tradiţiei italiene. Ş'apoi deodată rosteşte ceva foarte simplu, adică exprimă faţa de auditor o concluzie neaşteptată, fără perdea. Italienească lui clară, aş putea spune latinizatoare, e în totul deosebită de arta oratorică înaripată a lui d'Annunzio. Numai după felul lor de a se exprima s'ar putea deosebi omul de acţiune de platonician, şi deosebirea apare şi mai evidentă în sunetul vocilor lor.

Dela început orice titlu onorific a fost svârlit peste bord cu încuviinţarea interlocutorului meu, astfel că l-am putut interoga repede, fără pauze şi fără formule de politeţă. Niciodată nu mi-a corectat greşelile de italiană; dar când pronunţai greşit un nume francez, fostul profesor ieşi vesel la iveală, şi-l pronunţă la rândul său corect, cu voce înceată. Când vru însă să pronunţe în germană: „Răsturnarea tuturor valorilor", greşi, cu toată profunda sa cunoaştere a acestei limbi, dar se corectă adăugând: — Genitiv plural. (Dealtfel l-am auzit deasemeni vorbind curgător franceza şi engleza). Memoria sa îl punea în situaţia de a răspunde la întrebări neaşteptate, citând universităţi la care profesase un Francez spe-

cializat în studiul raselor, sau numele şi postul de comandament al generalilor evrei servind actualmente în armata italiană, sau data la care a fost ars Huss.

Mussolini e un bărbat de o politeţă rafinată, ca toţi dictatorii veritabili: ai impresia că în intervalul curselor, îşi lasă calul să facă volte graţioase. Niciodată nu mi s'a părut nervos sau prost dispus; niciodată nu l-am văzut jucându-se sau desenând cu un creion, cum am observat făcând pe alţi dictatori. Se mărginea doar să-şi schimbe din când poziţia în fotoliul său, ca unul pe care şezutul îndelungat îl oboseşte. Din această cauză se opreşte el câteodată în mijlocul lucrului său pentru a încăleca pe motocicletă şi luând cu el pe unul dintre copiii săi să pornească cu toată viteza spre Ostia, unde poliţia îl urmează desperată.

Alminteri duce o viaţă mai solitară decât conducătorii bolşevici, cari se întâlnesc şi se controlează reciproc în toate comitetele şi şedinţele lor perpetue.

Cum duce şi o viaţă foarte igenică şi a izbutit să-şi impue un calm uimitor, are mai multe speranţe de a îmbătrâni decât acei cari se consumă în necontenite emoţii. In afară de putere, nu cunoaşte alte satisfacţii: titlu, coroană, noblete, reuniuni mondene, nu-i produc nicio impresie; ceiace e cu atât mai

surprinzător la Roma, unde azi diplomaţia este mai bine şi mai puternic reprezentată decât oricare altă capitală. In acest sens, Mussolini, s'a identificat azi aproape în întregime cu statul. In schimb însă l-am văzut adresându-se cu atâta prietenie şi amabilitate, la venirea şi plecarea a doi lucrători cari intraseră odată ca să repare telefonul, încât m'am gândit la aroganţa glacială a „căpitanilor de industrie", când o asemenea irupţiune întrerupe năvalnicul şir al gândurilor lor.

Cu tot caracterul său închis, are umor, un umor sălbatec, care îşi face loc într'un râs înăbuşit. Dar nu înţelege gluma: nimeni n'ar cuteza să-i istorisească o anecdotă sau un calambur. Dealtfel e foarte precis în indicaţiile sale: deschide un lexicon, caută în el statistica femeilor italiene şi îmi dă cifra până la a treia zecimală; într'o zi mi-a spus: „Nu-mi place *l'à peu-près*".

In manuscrisul meu german a corectat toate greşelile de maşină ale dactilografei. Punctualitatea sa e atât de mare, încât unui ministru căruia i-a telefonat fixând întâlnirea cu mine, i-a repetat de două ori foarte insistent locul şi ora întâlnirii, precum şi obiectul desluşirilor pe cari le doream. Economia, pe care în general parvenitul o uită atât de repede, i-a rămas ca ceva foarte firesc; câteva notiţe de care aveam nevoe, le scrise pe o

foaie de hârtie, pe dosul căreia era însemnat programul său de zi din săptămâna trecută.

In convorbire Mussolini e omul cel mai natural din lume. Oameni cărora le place să pozeze, l-au descris altfel. Astfel, un fost ambasador german la Quirinal, a născocit o scenă, în care descrie pe Mussolini—pe care-l cunoştea încă de pe când era ziarist — primindu-l prima oară, în calitate de şef al statului, cu braţele încrucişate pe piept şi rezemat de cămin. Ambasadorul s'a apropiat de el şi bătându-l jovial pe umeri la salutat cu un lapidar „Buon giorno, Mussolini!" ceiace i-ar fi impus enorm acestuia. Această scenă, de a cărei răspândire s'a îngrijit diplomatul, a fost apoi povestită mai departe şi crezută, devenind astfel una din pricinile imaginei deformate, care în tot cazul în Germania i-a dăunat mult lui Mussolini.

OMUL DE STAT

Pe un om de stat nu-l cunoşti niciodată destul de târziu. Fiind un caracter tare, succesul îi va face şi mai profund. Problema morală la quinquagenarul Mussolini, ajuns la maturitatea spiritului şi a echilibrului, o văd în grija, pentru o fire revoluţionară, de a rămâne liniştit. Şi că o va face, pentru asta

îmi garantează anumite trăsături ale tatălui de familie, trăsături cari se găsesc la el şi cari după cincizeci de ani obişnuesc să se accentueze. Ş'apoi, mai am un al doilea motiv să cred că vrea pacea.

Compărând toate cele văzute şi auzite, nu şovăi să-l calific drept un mare bărbat de stat. Căci ce constitue mărirea la un om de acţiune? Este o calitate? Este o carieră morală inatacabilă? Pentru mine această formă a măririi constă în întâlnirea, în doze determinate, a unor anumite calităţi, cari pe un caracter predestinat îl fac apt pentru un comandă morală, adică pentru o operă constructivă în stil mare.

Azi, zece ani după cucerirea puterii, am impresia că Mussolini are mai multă pasiune pentru avântul constructiv al Italiei, decât pentru oricare acţiune destructivă în tabăra duşmanilor săi. Pare că nu-şi caută victoriile decât în interiorul ţării sale. Afară de asta, posedă două trăsături cari lipsesc majorităţii dictatorilor şi fără de cari nu există om mare: posesia puterii nu l-a desvăţat să admire faptele altora, dar l-a învăţat să vadă valoarea simbolică a propriilor sale acte. Ambele calităţi, fundamentale trăsături ale fiinţei umane în concepţia goethiană, apără de megalomanie pe omul puterii supus propriului său control şi-l pun în rândul spiritelor filozofice, din care

fac parte toţi adevăraţii oameni de acţiune.

Mussolini a avut norocul să ajungă la putere fără războiu, şi deaceia era uneori ispitit să caute gloria militară. Din diferite motive această epocă pare a fi trecut. Azi are posibilitatea de a alege ca model fie pe Napoleon la o vârstă mai înaintată, fie pe Cromwell la aceiaş vârstă.

In convorbirile ce urmează, se va găsi răspunsul la întrebarea: de care dintre aceşti doi oameni tinde să se apropie.

PARTEA INTÂIA

ŞCOALA UNUI OM DE GUVERNĂMÂNT

ŞCOALA SĂRĂCIEI

— Dar foamea? întrebai eu. A contribuit şi ea la formarea educaţiei D-voastre?

La această întrebare Mussolini mă privi cu ochii săi întunecaţi, a căror negreală catifelată strălucea în penumbră, şi printr'o mişcare care-i este familiară, împinse în afară bărbia şi maxilarul inferior, părând că-şi aminteşte cu melancolie de tinereţea sa. Apoi rosti cu voce înăbuşită şi pauze scurte:

— Foamea e o bună educatoare. Aproape tot atât de bună ca închisoarea şi duşmanii. Mama mea câştiga, ca institutoare, cincizeci de lire. Tatăl meu, după cum se nemerea, adică ceiace-i producea meseria lui de fierar. Locuiam cu toţii în două odăi. Carne nu mâncam aproape niciodată. Dar aveam discuţii, lupte şi speranţe pătimaşe. Tatăl meu fu băgat în închisoare pentru agitaţii socialiste. Când muri, mii de tovarăşi ai partidului urmară cosciugul său. Toate acestea mi-au dat un puternic impuls. Cu un alt tată

ca model, aş fi devenit altfel. In felul acesta mi-am putut forma caracterul încă de-acasă. Cine m'ar fi privit pe-atunci mai deaproape, ar fi recunoscut în mine, la vârsta de şeaisprezece ani, pe omul care sunt, cu toate luminile şi umbrele sale. Faptul c'am ieşit din popor, mi-a dat în viaţă cele mai mari atout-uri.

El rosti aceste cuvinte cu vocea sa sombră, care răsuna ca şi când ai lovi în depărtare într'un gong. Această voce am auzit-o în două registre diferite: pe piazza, răsunând de stridenţă militărească, asemănătoare aceleia cu care Trotzki vorbea mulţimii; alminteri însă înceată, cu o hotărîtoare şi conştientă domolire a tot ce e putere. Astfel vorbeşte el nu numai în cameră, ci l-am auzit vorbind către un grup de douăzeci muncitori, cari făceau cerc în jurul lui. Aici e un simbol al caracterului său: Mussolini îşi rezervă reprezentarea exterioară a forţei sale pentru prilejuri rare; cea mai mare parte a timpului îşi disciplinează această forţă şi şi-o ţine în frâu.

— Cu spiritul D-voastră constructiv, zisei eu, găsiţi o mare plăcere în maşini. Se trage oare această plăcere încă din copilăria D-voastră, când, în fierăria tatălui, aţi învăţat a cunoaşte elementele? Şi credeţi într'o influenţă productivă asupra muncii intelectuale?

— Intr'o influenţă enormă, răspunse el cu

vioiciune. Astfel de impresii rămân adânc întipărite în om până la moarte. In faţa ciocanului şi a focului capeţi o pasiune pentru materie pe care ai vrea şi pe care trebue s'o îndoi după plac. Astăzi încă mă mai simt atras către zidarul pe care-l văd făcând o fereastră. Dac'aş putea, aş face-o eu însumi.

— Odată, zisei eu, am citit o adevărată scrisoare de adolescent, scrisă de D-voastră, acum treizeci de ani, în care relataţi unui prieten călătoria D-voastră spre Elveţia şi îi spuneaţi aproximativ, că noaptea în care aţi trecut muntele Saint-Gothard, a tăiat în două viaţa d-voastră.

— Chiar aşa a fost. Noaptea aceea mi-a tăiat viaţa în două, zise Mussolini. O ştiu precis. Ai nouăsprezece ani, faci versuri şi vrei să încerci lumea. Eram atât de nerăbdător de a cunoaşte lumea, încât svârlii peste bord profesia mea de institutor, lăsai pe tatăl meu la închisoare, fiindcă tot nu-l puteam scoate de-acolo, şi plecai în Elveţia, fără bani, ca lucrător. Apoi urmează zile de entuziasm şi zile de descurajare. Dar ceiace predomină, e indignarea. Inaintea mea aveam suferinţele părinţilor mei; la şcoala normală am fost umilit, astfel am crescut ca revoluţionar, cu speranţele celor desmoşteniţi. Ce puteam deveni altceva decât socialist *à outrance*, blanchist, de fapt mai mult comunist? Purtam

întotdeauna în buzunar o medalie cu efigia lui Marx. Cred, că era un fel de talisman.

— Şi ce gândiţi azi, când îi vedeţi portretul?

— Că a fost un mare spirit critic,—răspunse el,—şi, într'o oarecare măsură, un profet. Peatunci, în Elveţia, aveam foarte rar prilejul de a vorbi despre asemenea lucruri. Printre noi ceilalţi lucrători eram cel mai instruit; dealtfel munceam din greu toată ziua: douăsprezece ore în fabrica de ciocolată din Orbe, sau chiar căram cărămizi până la etajul al doilea, de o sută douăzeci de ori pe zi, Şi totuşi aveam chiar pe-atunci sentimentul nelămurit, că totul nu-i decât o şcoală pentru mai târziu.

— Chiar în închisoare?

— Mai cu seamă acolo, zise el. Acolo înveţi răbdarea. E întocmai ca într'o călătorie pe mare: pe bord şi în închisoare trebue să dai probe de răbdare.

Adusei vorba despre închisorile sale.

El înaintă în cercul luminos al lămpii cu picior, puse ambele braţe pe masă, aşa cum obişnueşte să facă de câte ori vrea să explice, să enumere sau să stabilească ceva. Apoi devine mai familiar, îşi propteşte bărbia în piept, întinde gura înainte şi încearcă zadarnic să ascundă o dispoziţie sufletească exce-

lentă în dosul sprâncenelor sale, pe care tocmai le încruntă într'un chip paradoxal.

— Au fost unsprezece, — zise el apoi, — şi anume în patru state diferite. Am făcut închisoare la Berna, la Lausanne, la Geneva, la Triest, la Forli, şi în unele locuri chiar de mai multe ori. De fiecare dată a fost o recreaţie sănătoasă, pe care altminteri nu mi-aş fi putut-o permite. Deaceea n'a rămas în mine niciun resentiment împotriva acelor ţări. Odată am profitat de ocazie ca să citesc pe Don Quichotte şi m'am distrat admirabil.

— Vasăzică deaceia trimiteţi la închisoare pe inamicii d-voastră politici? întrebai eu ironic, şi el zâmbi. Amintirea închisorilor d-voastră, nu vă face să ezitaţi când daţi asemenea sentinţe?

El mă privi cu ochi mari, ca şi când i-ar fi fost cu neputinţă să mă înţeleagă.

— Câtuş de puţin, zise el liniştit. Găsesc asta foarte logic. Intâi m'au vârît ei în închisoare, acum îi vâr eu.

ŞCOALA SOLDATULUI ŞI A ZIARISTULUI

— La noi în Prusia, zisei eu, serviciul militar, cu toată disciplina sa severă, exersa o astfel de atracţie încât socialistul cel mai roşu

chiar, când şedea la un pahar de bere, cânta cântece în care îşi aducea aminte cu regret de anii tinereţii petrecuţi la regiment. D-voastră însă, când aţi fost soldat, aţi manifestat — cum dovedeşte o scrisoare a d-voastră — un entuziasm patriotic atât de mare, cum n'am auzit în timp de pace la niciunul dintre socialiştii germani. In loc de a vă critica superiorii, ceiace, pe atunci cel puţin, făcea orice Italian, aţi declarat că doriţi să fiţi soldatul cel mai bun. Din mândrie sau pentru a salva onoarea socialistă?

— Din ambele motive, răspunse el. Am fost într'adevăr un soldat model. N'am avut niciodată impresia că asta-i în contradicţie cu socialismul. Pentru ce un bun soldat n'ar fi totodată şi un combatant de clase? Italienii sunt încă şi azi ostili superiorilor lor. De aici rezultă un control salutar. De altfel, trebue să înveţi să asculţi, înainte de a ordona.

— Nu văd, obiectai eu, că aţi avut cândva de ascultat în viaţa d-voastră.

— In tot cazul la militărie, — răspunse el, neputând găsi alte epoci.

— Şi azi, după cincisprezece ani, mai socotiţi încă războiul ca un mijloc de educaţie, ca şi când ar fi încă un duel? Mai susţineţi încă morţiş că un bărbat ca d-voastră are

locul său în tranşee, nu la birou şi că în viitor veţi lăsa tot acolo pe un bărbat cu calităţi asemănătoare cu ale d-voastră?

Vedeam că mă observă, fiindcă la această întrebare îmi pierd calmul şi dau interlocutorului meu prilejul de a susţine proba cu atât mai multă fermitate. El se răsuceşte în scaunul său, gest pe care îi place să-l însoţească de juxtapunerea vârfurilor degetelor sale dela mâini. Mussolini are mâini frumoase, şi am făcut aceiaş constatare şi la alţi dictatori. Apoi spuse:

— Ce-aş face cu un asemenea bărbat, asta depinde de împrejurări. In ceeace priveşte duelul, aceasta e fireşte forma cea mai cavalerească; eu m'am bătut de mai multe ori. Dar şcoala războiului e totuş o mare experienţă. Acolo vezi omul gol înaintea realităţii. Fiecare zi, fiecare ceas, pune chestiunea: viaţă sau moarte. Acolo am văzut ce bun soldat e Italianul. Pentru noi asta a fost prima mare probă de o mie de ani încoace. Desigur! Cu toate răsboaiele dintre statele şi oraşele Italiei, poporul nostru, socotit ca un tot, n'a mai dus război dela sfârşitul imperiului roman. Nici chiar la căderea republicii Veneţia, şi chiar deatunci sunt patru sute de ani. Abia Napoleon a încercat acest popor sub arme, şi a fost mai mult decât mulţumit.

Fiindcă m'am hotărît să nu răspund la contrazicerile sale cu alte contraziceri — deoarece noi nu discutam spre a ne convinge unul pe altul, ci vorbeam ca să învăţ a-l cunoaşte — revenii la tranşee şi zisei.

— Mă miră, că tocmai d-voastră aţi putut suporta timp îndelungat viaţa în comun. Marele nostru poet Dehmel, care s'a angajat ca voluntar, mi-a spus că ceiace era mai greu de suportat, era faptul de a nu fi singur.

— Şi pentru mine, zise Mussolini. In schimb şi pe lângă toate celelalte, am învăţat să ne apărăm şi să atacăm.

— Literalmente sau simbolic? Aţi putut învăţa destulă strategie ca s'o utilizaţi mai târziu în marşul asupra Romei?

— Desigur, puţină. Marşul în trei diagonale l-am elaborat împreună cu trei generali, deşi n'am condus eu.

— Aţi avut norocul de a veni la putere fără războaie, zisei eu. Dar dacă acum aţi aluneca într'o bună zi în război şi un general oarecare s'ar dovedi incapabil şi ar pierde bătălia?

Chipul lui Mussolini căpătă expresia sa ironică:

— Da. Ş'apoi?...

— Ş'apoi vă distruge întreaga operă măreaţă la care lucraţi de atâţia ani?

— Vezi doar, zise el devenit deodată se-

rios, că am evitat războiul în decursul tuturor anilor aceştia!

Mersesem prea departe; mă reîntorsei la chestiunile personale, întrebându-l dacă a fost rănit grav.

— Intransportabil, zise el. Nu ştiu cine a publicat în ziar locul unde mă găseam. Atunci Austriacii au bombardat spitalul. Toţi bolnavii, afară de trei, au fost expediaţi. Multe zile a trebuit să mă aştept din clipă în clipă să fiu svârlit în aer.

— E adevărat, întrebai eu, că nu v'aţi lăsat cloroformizat la operaţie?

El dădu din cap afirmativ.

— Am vrut să văd cum procedează medicii.

— Sunteţi o excepţie.

— De loc, insistă el. Erau pe-atunci mulţi tineri, cari mergeau la moarte cu entuziasm.

— Dar milioanele de morţi! Au căzut toţi cu entuziasm? Cum se face că un război de asemenea proporţii n'a produs nicio operă poetică de seamă, cum s'a întâmplat cu războaiele făcute din răsbunare sau pentru independenţă sau pentru aparenţa uneia sau celeilalte? Dealtfel starea de spirit entuziastă se poate menţine ani dearândul?

— Nu, zise el. Iar în ceiace priveşte opera poetică, războiul a fost prea mare iar oamenii prea mici.

— Vasăzică războiul gazelor de mâine, care nu permite apărarea personală şi mai puţin acte de bravură, poate urma să fie considerat ca o şcoală a tineretului, o şcoală de neînlocuit?

— Nu de neînlocuit. Dar a sta sub o ploaie de gloanţe, rămâne un excelent exerciţiu pentru nervi. A te desvăţa să tremuri, asta are un efect moral.

Cum asupra acestui punct nu ne puteam înţelege, trecui la ziaristică, şi-l întrebai dacă a învăţat mult ca ziarist.

— Foarte mult, — răspunse el şi vocea lui căpătă un ton mai cald, ca cineva care priveşte înapoi spre punctele culminante ale tinereţii sale. — Pentru mine ziarul a fost arma, steagul, de fapt sufletul. Am numit-o odată copilul meu preferat.

— Dar azi? Dacă socotiţi ziaristica drept o şcoală atât de bună şi înaltă, pentru ce o încătuşaţi?

— Azi ziaristica nu mai este ca înainte de război, răspunse el hotărît. Azi ziarele servesc interese, nu idei, cel puţin majoritatea. Deci cum ar putea face ele educaţia morală a celui care le scrie? In schimb, tehniceşte vorbind, ziaristica mai continuă să fie o educatoare pentru diplomaţi şi bărbaţi de stat, fiindcă te obişnuieşte cu comprehensiunea ra-

pidă şi variabilitatea situaţiilor. Dar pentru ziaristică trebue să fii tânăr.

— Prinţul Bülow mi-a citat odată această axiomă franceză: „Le journalisme mène à tout, pourvu qu'on en sorte". Dar dacă d-v. înşivă aţi învăţat atât de mult prin ziarul d-voastră, şi cu atât mai mult cititorii d-voastră, nu găsiţi că orice cenzură distruge acest element de critică productivă?

— Asta-i o iluzie, zise el cu vioiciune. Mai întâi — el căută un ziar — nu mai târziu de ieri, această foaie a atacat cu asprime una dintre ordonanţele mele. Al doilea, chiar sub regimul libertăţii presei, ziarele nu scriu decât ceiace vor să tipărească marea industrie sau băncile cari le plătesc.

— Pe timpul când luaţi interviewuri,—zisei eu,—acum douăzeci de ani era poate mai bine. Aţi studiat fizionomiile oamenilor pe cari i-aţi interviewat? Şi v'aţi preparat, aşa cum fac eu?...

— Firește, — zise el, — de pildă când am interviewat pe Briand la Cannes. Nu mult dup'aceia ne-am revăzut ca miniştri. Fizionomist am fost întotdeauna. Şi azi, când citesc mai multe ziare decâte citeam altădată, mi se întâmplă uneori să gândesc: — Dobitocul ăsta, ar fi putut scrie un articol mai bun!" Mai ales când citesc atacuri împotriva mea.

— Citiţi mult?

— Tot, zise el, mai cu seamă ziarele care îmi sunt ostile. Colecţionez deasemeni şi caricaturi; am câteva albume pline.

— Există chiar unele caricaturi cari ne reprezintă pe noi amândoi împreună. Am văzut un desen german, în care sunt reprezentat călărind pe umărul d-voastră.

Mussolini râse şi zise:

— Caricatura este importantă şi necesară. La d-voastră în Germania se spune mereu că în Italia domneşte tirania. Ai citit satirele lui Trilusso? Sunt răutăcioase, dar atât de spirituale, încât le-am lăsat libere.

— Azi, întrebai eu, când puteţi privi problemele de sus, ca dintr'un avion, nu găsiţi că aţi fost nedrept în criticile d-voastră? Sau ceiace scriaţi pe atunci era constructiv?

— Am făcut şi pe-atunci propuneri, zise el, dar abia acum pot domina problemele şi deaceia sunt mai indulgent în judecata mea asupra colegilor mei.

— Şi azi, când scriţi articole, sunteţi mai moderat decât înainte?

El mă privi răutăcios şi zise:

— Nu pot scrie decât violent şi hotărît.

— Pe-atunci, întrebai eu, când ani dearândul n'aţi dobândit nimic cu toată violenţa d-voastră, gândeaţi că toate acestea nu suut decât un preludiu?

Chipul său se însenină iarăş. In asemenea momente deschidea ochii mari de tot, ca şi când ar fi vrut să aspire cu ei lumina.

— In tot ce-am făcut, — zise el apoi, — şi mai cu seamă în tot ce am suferit, am avut presentimentul foarte clar de a fi educat pentru ceva important.

ŞCOALA ISTORIEI

Primisem în dar ediţia splendidă a lui Macchiavelli, pe care imprimeria statului fascist o tipărise foarte luxos şi o dedicase Ducelui într'un mod poate cam prea evident. Dar oricum, e de preferat ca un stat să se declare ps faţă partizan al acestui profesor de dictatori, decât să pună în practică pe sub mână teoriile sale, folosind totodată cuvântul „machiavellism" ca o înjurătură. Pe când Frederic cel Mare era încă kronprinţ, a scris acel „Anti-Macchiavelli" moralizator, ca în urmă să devină mai sincer şi să procedeze invers.

— Macchiavelli a fost prima d-voastră lectură? întrebai eu pe Mussolini.

— Tatăl meu ni-l citea seara, — zise el, — când ne încălzeam la resturile focului din fierărie şi beam vinul nostru de ţară. Impresia a fost adâncă. Când l-am recitit la patru-

zeci de ani, efectul a fost la fel de puternic.

— Ciudat, — zisei eu, — cum asemenea spirite au perioade de strălucire, apoi suferă o eclipsă şi pe urmă strălucesc din nou. E ca şi când ar avea sezoane.

— Mai ales popoarele au sezoane, — răspunse el. Primăvara şi iarna lor revine mereu şi la ele. Până ce mor într'o bună zi.

— Deaceia iarna germană, la care asistăm în clipa de faţă, nu m'a speriat. Acum o sută de ani, când Germanilor le mergea tot aşa de prost ca acum, Goethe a protestat cu indignare şi batjocură împotriva refrenului „decadenţă". Aţi studiat figuri istorice germane ?

— Bismarck, răspunse el imediat. Din punctul de vedere al politicii reale a fost cel mai mare om al veacului său. Mi-am închipuit întotdeauna că nu putea să fi fost numai bărbatul cu trei fire de păr şi pumn de fier. In cartea d-tale am găsit confirmat cât de bogat era el în nuanţe, cât de complex era. Cavour e cunoscut la d-voastră?

— Foarte puţin, — răspunsei eu. — Mai de grabă Mazzini. De curând mi-a căzut sub ochi o scrisoare splendidă pe care în 1831 sau 1832 cred, o adresase lui Carol-Albert; implorarea unui poet către un prinţ. Admiteţi ca în urmă, acest prinţ să-l bage în închisoare ?

— Scrisoarea, — zise Mussolini, — e unul dintre cele mai frumoase documente care au fost scrise vr'odată. Figura lui Carol-Albert nu ne apare încă destul de clară nouă Italienilor. Nu de mult s'a publicat ziarul lui intim, de unde psichologia sa reiesă mult mai lămurită. La început, firește, s'a aliat cu liberalii. Apoi, când Piemontul în 1832, — ba nu: în 1833 — persecută pe Mazzini, asta se întâmplă din pricina unei anumite conjuncturi politice.

Prudența acestui răspuns mă îndemnă să devin încă și mai precis în comparația mea mereu exprimată între prezent și trecut, și întrebai:

— Asta era pe timpul când „Giovane Italia" apărea clandestin. Nu credeți că asemenea reviste subsistă sub toate cenzurile? D-voastră ați închide pe Mazzini?

— Desigur că nu, zise el energic. Dacă cineva are idei în cap, n'are decât să vie și le vom discuta. Dar când Mazzini a scris acea scrisoare, a fost îndemnat mai mult de sentiment decât de rațiune. Piemontul avea pe-atunci patru milioane de locuitori și era neputincios față de formidabila Austrie cu cele treizeci de milioane ale sale.

— Iată-l, așa dar, pe Mazzini în închisoare, începui eu iarăș. Curând dup'aceia Garibaldi fu osândit la moarte, iar două generații

mai târziu aţi fost închis şi d-voastră. Nu urmează de-aci, că un om de guvernământ trebue să procedeze cu cea mai mare prudenţă când condamnă pe adversarii săi politici?

— Crezi poate că noi n'avem această prudenţă? replică el cu vioiciune.

— Aţi reintrodus pedeapsa cu moarte.

— Există în toate ţările civilizate, în Germania ca şi în Franţa şi Anglia.

— Dar de-aici, prin Beccaria, — insistai eu, — a pornit abolirea pedepsei cu moarte. Pentru ce aţi reînfiinţat-o?

— Fiindcă am citit pe Beccaria — zise Mussolini fără a lăsa să se vadă nicio ironie pe trăsăturile sale, şi urmă pe un ton serios: — El nu scrie ceiace crede majoritatea. Afară de asta crimele s'au înmulţit într'un chip înspăimântător la noi în Italia: la o sută de crime săvârşite în Anglia, noi avem cincisute.

— Vasăzică n'aţi făcut-o din motive etice sau religioase?

— Religioase? întrebă el mirat. Religia doar nu poate recunoaşte această pedeapsă.

— Depinde care testament, zisei eu. Cel vechi spune: ochi pentru ochi, dinte pentru dinte. Şi Masaryk, a cărui înălţime filozofică mi-aţi confirmat-o odată, e pentru pedeapsa cu moarte, din motive pur etice. Mi-a declarat chiar, că cu toată pedeapsa cu moarte

crimele nu s'au împuţinat, aşa că nu institue cu ea o pază socială, ci răsbună doar omorul.

— Atunci facem acelaş lucru din motive diferite, zise Mussolini. Eu mă las călăuzit în această chestiune numai de motive sociale. Nu spunea oare sfântul Toma că trebue amputat braţul cangrenat, pentru ca restul trupului să se poată însănătoşi? De altfel, procedez cu cea mai mare precauţiune şi indulgenţă: numai cazurile mărturisite şi cu adevărat groaznice sunt pedepsite de facto cu moartea. Acum doi ani, doi indivizi au violat un copil şi apoi l-au ucis. Amândoi au fost condamnaţi la moarte. Urmărisem procesul de aproape. In ultima clipă îmi veniră îndoeli: unul era un criminal mai în vârstă, recidivist, şi mărturisise totul; celălalt era un tânăr încă necondamnat nici odată, şi nu mărturisise nimic. Atunci, cu şease ore înaintea execuţiei, am oprit-o şi l-am graţiat pe cel mai tânăr,

— De menţionat în capitolul: „Avantajele dictaturii", zisei eu.

El prinse repede această imprudenţă şi zise cu voce ironică:

— Celelalte regimuri sunt maşini de stat, cari îşi urmează automat drumul lor şi pe care niciun braţ nu le poate opri brusc.

— Aţi fi dispus, — întrebai eu, — să pă-

răsim acest teren primejdios şi să trecem deocamdată la Napoleon?

— Inainte!

— Cu toate convorbirile anterioare, nu sunt încă lămurit, dacă-l consideraţi ca un model sau ca un avertisment.

El se înfundă în scaun, chipul său căpătă înfăţişarea cea mai sombră şi zise cu voce reţinută:

— Ca un avertisment. Niciodată nu mi-am luat pe Napoleon ca model, pentrucă nu mă pot compara cu el. Activitatea sa a fost cu totul alta decât a mea. El a încheiat o revoluţie, eu am început una. Viaţa lui mi-a arătat greşelile pe care le eviţi foarte greu; şi anume (numărându-le pe degete): — Nepotism. Lupta cu papa. Lipsă de înţelegere pentru probleme financiare şi economice. Nu vedea decât un singur lucru, ca să zic aşa: ştia că după victoriile sale rentele creşteau. Asta era tot. Ş'apoi — el făcu o pauză, înnaintă în lumină, îmi făcu cu ochiul un semn ironic şi continuă: — Ş'apoi am învăţat ceva mare dela el. Mi-a distrus dinainte iluziile cari mi le-aş fi putut face despre fidelitatea oamenilor. In acest punct sunt invulnerabil.

Mă ferii să întreb mai mult asupra unui punct pe care doar el singur îl putea pomeni, şi mă întorsei la istorie, întrebându-l, ca şi când n'aş fi ştiut:

— Care a fost cauza prăbuşirii sale? Profesorii pretind că Anglia.

— Prostii, zise el. Prăbuşirea lui, aşa cum ai expus-o în cartea dumitale, se datoreşte conflictului intern al caracterului său. Asta-i pricina prăbuşirii fiecăruia. Să iei coroana! Să fondezi o dinastie! Ca prim-consul, da, a fost mare! Odată cu împărăţia începu decadenţa. Beethoven a avut dreptate când i-a retras dedicaţia „Eroicei". Coroana l-a silit mereu la noi răsboaie. Priveşte în schimb la Cromwell: o idee mare, puterea statului — şi totuş niciun răsboi!

Acum îl adusesem la unul din punctele cele mai importante.

— Aşa dar, există un imperialism fără imperiu?

— Există o jumătate duzină de feluri de imperialisme, — răspunse el cu vocea însufleţită. Pentru asta nu i deloc nevoe de un regim imperial; ba e chiar primejdios. Cu cât imperialismul se întinde, cu atât pierde mai mult în putere organică. Cu toate acestea, tendinţa către imperialism constitue una din forţele elementare ale naturii umane, întocmai ca voinţa puterei. Acum avem imperialismul dolarului, altădată va fi un imperialism religios sau un imperialism artistic. In tot cazul aceste sunt semne de vitalitate

umană. Atât cât trăeşti, eşti imperialist. Când mori, încetezi de a mai fi.

In această clipă Mussolini avea un aer îndrăcit de napoleonian; semăna cu gravura lui Lefévre din 1805. Incordarea trăsăturilor sale se potoli, şi el schimbă tonul ca să conchidă:

— Fireşte, fiecare imperiu îşi are zenitul său. Fiindcă întotdeauna imperiul este creaţia unor oameni excepţionali, pricinile decadenţii sunt deja incluse. Ca toate excepţiile, un imperiu are în el ceva efemer. Asta poate să dureze un secol, sau două, sau zece ani. Voinţa puterii.

— Şi singurul mijloc de a-l menţine, sunt războaiele? întrebai eu.

— Nici-de-cum singurul, — răspunse el înnaintând în scaunul său cu un gest care-i este familiar şi sprijinindu-se în coate cu un aer profesoral. Tronurile au nevoe de războaie ca să se menţină; dictatorii însă nu întotdeauna. Sunt unii cari se pot dispensa de ele. Forţa unei naţiuni e rezultatul unei sumedenii de elemente, iar nu numai de elementul militar. Totuş, trebue să adaog, că pân'acum, situaţia unei naţiuni, după concepţia generală, a fost determinată de puterea ei armată. Până în ziua de azi, forţa militară e considerată ca sinteza tuturor forţelor naţionale.

— Până ieri, zisei eu. Dar mâine?

— Mâine! răspunse el sceptic. Asta nu mai e un criteriu sigur, e adevărat. Deaceia ne trebue pentru mâine o instanţă internaţională. Uniunea unui continent, cel puţin. După uniunea statelor, va trebui să tindem la uniunea părţilor lumii; dar în Europa asta-i al dracului de greu, fiindcă fiecare popor are faţa sa particulară, limba sa, moravurile sale, tipurile sale. Un procent oarecare — să-i zicem x, — rămâne absolut original în fiecare popor şi se opune în primul rând fuziunii. In America, fireşte, e mai uşor să menţii unite patruzecişiopt de state care au aceiaş limbă, şi n'au la spatele lor secole întregi de istorie.

— Dar nu există în fiecare popor — replicai eu — un alt procent, pe care l-am putea numi y, şi care-i pur european?

— Asta nu stă în puterea niciunei naţiuni. Napoleon a vrut o Europă. Asta a fost marea lui ambiţie, s'o unească. Azi ar fi poate mai curând cu putinţă, dar numai într'o concepţie cum o dorea Carol cel Mare sau Carol Quintul: dela Atlantic la Urali.

— Aşa dar nu până la Vistula?

— Poate chiar numai până la Vistula.

— Şi v'aţi închipuit această Europă sub o conducere fascistă?

— Ce înseamnă conducere? replică el cu

vioiciune. Fascismul nostru e aşa cum e. Dar există în el unele elemente pe care le-ar putea adopta şi alţii.

— Când vă ascultă cineva, vă găseşte întotdeauna mai moderat decât majoritatea fasciştilor. Aţi fi surprins de ce trebue să audă un străin la Roma. Probabil că acelaş lucru a fost şi cu Napoleon, în culmea strălucirii sale. Dealtfel aţi putea explica de ce nu şi-a cucerit niciodată complet capitala sa, şi pentru ce a rămas întotdeauna *le fiancé de Paris?*

Acum Mussolini surâse totuş. Apoi zise în franţuzeşte:

— *Ses manières n'etaient pas très parisiennes.* Poate că avea totuş ceva brutal în el. Ş'apoi iacobinii erau împotriva lui fiindcă înăbuşise revoluţia, legitimiştii fiindcă era un uzurpator, clericii din pricina luptei sale împotriva papei. Singurii cari îl iubeau erau oamenii din popor; aceştia aveau ce mânca sub domnia lui şi sunt chiar cei mai sensibili la glorie. Fiindcă gloria, logiceşte vorbind, nu se poate înţelege; e o chestie sentimentală.

— Vorbiţi despre Napoleon aproape cu simpatie, zisei eu. Aşa dar respectul faţă de el nu s'a micşorat în timpul guvernării d-voastră, când aţi putut să-l supuneţi puţin la un examen critic?

— A crescut.

— Pe când era încă un tânăr general, a

spus odată, că un tron gol îl atrage să se aşeze pe el. Ce credeţi despre asta?

Chipul lui Mussolini căpătă înfăţişarea sa ironică: deschise ochii mari, surâzând totdeodată:

— Deatunci, zise el, puterea de fascinaţie a tronurilor a scăzut într'un chip sensibil.

— Adevărat, — răspunsei eu, — nimeni nu mai vrea să fie rege. Când am spus, acum de curând, regelui Fuad al Egiptului, că regii trebue să fie iubiţi, dictatorii însă temuţi, el a exclamat: — „Cum aş vrea să fiu dictator!" Există în istorie un uzurpator care să fi fost iubit?

Mussolini, al cărui chip prevesteşte întotdeauna felul răspunsului său, cel puţin atunci când nu vrea să-l ascundă, deveni iarăş grav, dădu drumul puterii sale de voinţă — ceiace-l făcea să pară mai tânăr — şi spuse după o pauză, ezitând încă:

— Poate Cezar. Asasinarea lui Cezar a fost o nenorocire pentru omenire.

Apoi adăugă încet:

— Iubesc pe Cezar. El singur a împreunat într'însul voinţa răsboinicului cu geniul înţeleptului. In fond, era un filozof, care privea totul *sub specie aeternitatis*. Da, iubea gloria, dar ambiţia lui nu-l despărţea de umanitate.

— Aşa dar un dictator poate fi totuş iubit?

— Poate fi, — zise Mussolini, regăsindu-şi fermitatea. Când mulţimea se teme în acelaş timp de el. Mulţimea iubeşte oamenii puternici. Mulţimea e femee.

PARTEA DOUA

CONVORBIRI DESPRE METAMORFOZE

SOCIALISM ŞI NAŢIONALISM

Când intrai, văzui pe Mussolini în depărtare răsfoind un ziar, şi când, după ce traversai oceanul sălii, m'apropiai de ţârmul biroului său, el desprinse o jumătate de foaie acoperită cu gravuri şi mi-o întinse, zicând pe un ton ironic:

— Iată! Numai tractoare noi, niciun tun! Poftim!

Văzui un şir dintr'aceşti elefanţi moderni înaintând încet, şi zisei:

— Dacă vreţi să mă creadă oamenii când le voi spune că dăruiţi fotografii de tractoare, trebue să binevoiţi a vă iscăli dedesubt.

El surâse, se iscăli şi-mi dădu foaia ca amintire.

— Şi totuş, zisei eu, păreţi cu adevărat făcut pentru tunuri. Deaceea aţi calificat deunăzi tinereţea d-voastră ca fiind aceia a unui comunist. Socoteam ca posibilă această evoluţie paradoxală, ca d-voastră, un schismatic al partidului cel mai pacifist, să vă întoarceţi

din ce în ce mai mult spre partea tractoarelor, în mijlocul sumedeniei de tunuri, pe măsură ce înaintaţi în vârstă. Pronumele d-voastră trebuia tocmai să vă atragă de partea aceasta.

El mă privi înveselit, fără să spună nimic, în timp ce eu urmam :

— Sau nu credeţi în puterea magică a unui nume? E ciudat că un fierar a dat celor doi fii ai săi nume, pe cari în istorie le-au purtat doi răsvrătiţi!

— Fratelui meu nu i-a folosit prea mult,— răspunse Mussolini. N'a avut aceiaş patimă ca acel Arnoldo de Brescia, al cărui nume l-a purtat. E greu să devii revoluţionar. Trebue să fii din naştere.

— Recunoaşteţi — întrebai eu iarăş — deosebiri esenţiale între structura revoluţionarului de altădată şi cel de azi?

— Formele au devenit altele. O condiţie a rămas întotdeauna : curajul, şi atât curajul fizic cât şi cel moral. Dealtfel, orice revoluţie creiază noi forme, noi mituri şi rituri; trebue să foloseşti şi să transformi tradiţiile vechi. Trebue să creezi noi serbări, gesturi şi forme, pentru ca la rândul lor să devie şi ele tradiţii. Serbarea avioanelor, pe care am instituit-o noi, e azi încă nouă. Peste cincizeci de ani va fi împodobită cu patina tradiţiei.

— Nu credeţi, că mulţi tineri sunt anar-

hişti numai fiindcă le lipseşte prilejul de a guverna?

— In fiecare anarhist există un dictator ratat.

— Dacă simţiţi chiar d-voastră, că ceiace v'a format educaţia, e spiritul revoluţionar al tinereţii, revolta şi originalitatea d-voastră, pentruce, azi, constrângeţi tinereţea la ascultare şi ordine şi construiţi o nouă birocraţie, după ce aţi râs de cea veche?

— Te înşeli — răspunse el cu un calm desăvârşit. Pe timpul părinţilor noştri, guvernul n'avea încă suficient sentimentul statului. Apoi problemele naţiunii sunt azi altele: pentru un maximum de eficacitate trebue un maximum de ordine. Noi am realizat în Italia ceiace e realizabil în faza actuală. In ceeiace priveşte birocraţia, poate că ai dreptate: nu se poate schimba nimic. Dar în ceiace priveşte ordinea, există aici necesităţi istorice. Ne găsim la actul al treilea. Orice revoluţionar devine la un moment dat conservator.

— Atunci ar trebui să fiţi tolerant, când vă amintiţi de închisorile d-voastră şi când vedeţi foşti amici trecuţi acum în tabăra adversă.

— Am lăsat în pace pe camarazii mei cari m'au părăsit.

— Trebue să fie greu, — continuai eu, — ca fiind revoluţionar, adică în afară de lege,

să-ţi stabileşti singur limitele. In 1911 fiind acuzat, aţi spus că sabotajul trebue să aibe un scop moral; ai dreptul să distrugi firele telegrafice, dar nu să faci să deraieze un tren neutru. Asta mi-a făcut un mare impresie. Unde sunt limitele între revoluţia permisă şi revoluţia interzisă?

— Ele trebuesc înţelese şi interpretate moralmente de fiecare în parte.

Profitai de această ocazie ca să-l întreb despre ultimele sale intenţii din timpurile acelea:

— Dacă în anul 1913 ca agitator în piazza din Milano, aţi fi răuşit, ce s'ar fi întâmplat?

— Pe atunci? Republică, — răspunse el repede şi tăios, ca şi când cuvântul n'ar fi avut decât o singură silabă.

— Cum se acordă aceste idei—reluai eu— cu un naţionalism, care la acea epocă părea a fi atins în d-voastră desvoltarea completă?

— Oare un republican nu poate fi tot atât naţionalist ca un monarhist, — ba chiar mai mult? Mi se pare că avem exemple.

— Aşa dar — zisei eu — dacă naţionalismul e independent de forma de stat ca şi de problema de clasă, trebue să se conducă de bună seamă după rasă. Credeţi într'adevăr, că mai există încă rase pure în Europa, cum au răspândit svonul anumiţi savanţi? Că unitatea

rasei garantează o forţă naţională mai mare? Şi nu riscaţi, ca apologiştii fascismului, cum a făcut-o profesorul X, să propagaţi aceiaş prostie asupra rasei latine, ca nordicii asupra „nobilei rase blonde", îndârjind prin asta sentimentele răsboinice?

Mussolini se însufleţi, fiindcă într'acest punct se simte lesne rău înţeles, poate prin exagerările unor anumiţi fascişti. Incă în convorbirile precedente îmi expusese între anumite limite, punctul său de vedere.

— Firește — zise el — numai există rase pure, nici măcar evreii n'au rămas neamestecaţi. Tocmai aceste încrucişări fericite au dat adeseori forţa şi frumuseţea unei naţiuni. Rasa e un sentiment, nu o realitate, nouăzecişicinci la sută sentiment. Nu voi crede niciodată că rasa, mai mult sau mai puţin pură, se poate proba biologiceşte. Cei cari proclamă nobleţea rasei germane nu sunt—printr'un nostim capriciu al hazardului — Germani: Gobineau, un Francez, Chamberlain, Englez; Woltmam, Evreu; Lapouge, tot Francez. Chamberlain s'a aventurat chiar să denumească Roma capitala haosului. Aşa ceva n'o să se întâmple niciodată la noi. Profesorul la care făceai aluzie era un poet. Mândria naţională n'are nicidecum nevoe de aiurările rasei.

— Cel mai bun argument împotriva antisemitismului, — zisei eu.

— In Italia nu există antisemitism, — zise Mussolini. Evreii Italieni sau dovedit întotdeauna buni cetăţeni, iar ca soldaţi s'au bătut vitejeşte. Ei ocupă situaţii importante în universităţi, armată, bănci. Un şir întreg sunt generali: comandantul Sardiniei, generalul Modena, un general de artilerie.

— Şi totuş,—zisei eu,—emigranţii din Paris uneltesc în public împotriva d-voastră, pretinzând că aţi fi interzis intrarea Evreilor în Academie.

— Absurd, zise el. Numai că pân'acum nu s'a găsit niciunul să intre. Acum a candidat Della Seta, unul dintre cei mai mari savanţi ai noştri, care a scris preistoria Italiei.

— In această atitudine—zisei eu—vă întâlniţi toţi oamenii mari ai istoriei. Căci şi versiunea, răspândită în Germania, despre antisemitismul lui Bismarck sau chiar a lui Goethe, nu-i decât o poveste. Francezii au numit o anomalie oarecare *le vice allemand,* denumire complet greşită. Aşa ar trebui botezat antisemitismul.

— Cum explici dumneata antisemitismul? întrebă Mussolini.

— De câte ori le-a mers Germanilor prost, vina a fost a Evreilor. Şi mai ales în momentul de faţă Germanilor le merge prost.

— Aha! zise el. Ţapul ispăşitor!

Mă reîntorsei la discuţia noastră dinainte:

— Aşa dar, dacă nici rasa nici forma de stat nu hotărăsc naţionalismul, o face poate comunitatea limbei? Dar Roma antică, întocmai ca toate imperiile, avea o sumedenie de limbi, şi nici chiar în istoria contimporană n'am putut găsi nicăiri că multiplicitatea limbilor ar fi o sursă de slăbiciune. Monarhia Habsburgă a fost dărîmată, e adevărat, dar Elveţia prosperă.

— Nici unitatea limbii nu-i un factor determinant, — zise Mussolini. Austria nu s'a prăpădit din pricina multiplicităţii limbei, ci din pricina constrângerii care menţinea sub un singur sceptru atâtea popoare cucerite sau moştenite, atunci când în Elveţia, trei grupuri, vorbind trei limbi diferite, s'au unit spontan şi de bună voe; fiindcă grupul al treilea e foarte mic ca număr, am putea vorbi numai despre două. Tocmai deaceia a putut suporta Elveţia neutralitatea, fiindcă aceste două elemente tindeau către două partide în luptă, menţinând astfel cumpăna. Consider Elveţia ca pe un important inel în lanţul statelor Europei, căci tocmai graţie amalgamului său, poate atenua anumite fricţiuni între cei doi mari rivali cari se găsesc la graniţele ei.

— Dacă diversitatea limbilor vă supără tot atât de puţin ca şi pe noi, — zisei eu, — nu puteţi fi deci nici pentru o limbă universală.

— Se formează un fel de dialect universal,

— răspunse el. Tehnica şi sportul îl formează dela sine. Dar un esperanto ar distruge întreaga literatură, şi ce-ar deveni lumea fără poezie!

— Şi totuş observ aici contraziceri însemnate. In tinereţea d-voastră aţi scris atacuri pătimaşe împotriva administraţiei austriace, care interzicea tâmplarilor din Bozen de a se servi de limba lor maternă, italiana. „Dacă ni se va impune o limbă cu forţa, vom răspunde prin forţă". Acest cuvânt, scris de un socialist, aşa dar de un cetăţean universal, nu poate fi întrecut în patimă naţională. Mă întreb şi vă întreb, de ce nu procedaţi azi altfel decât odinioară Austriacii? De ce nu avansaţi şi în acest punct în secolul al 20-lea?

— O fac, — răspunse Mussolini cu un calm desăvârşit. Imi dau toate silinţele să înaintez. Tirolezii meridionali nu sunt supuşi la nicio constrângere: o sută optzeci de mii de Germani şi printre ei mulţi imigranţi slavi, astfel că nici aici pretinsa puritate a rasei nu e stabilită. Dacă-i învăţăm italieneşte, o facem în interesul lor de cetăţeni italieni, ce sunt. Dar există acolo ziare germane, reviste, teatru german. Nu facem nimic ca să le răpim legătura cu origina lor germană. Şi dacă n'ar ocui la graniţă, ci în centrul ţării, am putea să-i lăsăm şi mai liniştiţi. Bine'nţeles, unitatea limbii este şi ea un element de forţă.

Asta au înţeles-o toate guvernele şi deaceia au pretins-o.

— Toate acestea sunt din secolul al XIX-lea, — zisei eu. Intocmai ca politica Imperiului German în Polonia şi Alsacia şi la fel de mioapă ca azi politica polonă şi franceză din aceleaş ţări. Ce vreţi? nu se simt în siguranţă. Se spune că trataţi cu patimă naţională cazul invers, acel al emigrantului. Vi se pare într'adevăr atât de important, dacă Italienii cari locuesc în America vorbesc limba lor maternă? La Chicago m'am adresat în italiană unui grup de Italieni, şi ei mi-au răspuns în englezeşte.

— Te înşeli, răspunse el. Am pretins principial dela compatrioţii noştri fidelitate faţă de statul în care trăesc. Dacă sunt acolo cetăţeni sută la sută, atunci contează; dacă se comportă ca cetăţeni aparte, atunci sunt iloţi. De când urmărim politica de asimilaţie, mulţi Italieni născuţi în America au parvenit la situaţiuni înalte.

— Aşa dar, — conchisei eu,— nici în limbă nici în rasă nu există o fatalitate de nebiruit care ataţă popoarele între ele?

— Fatalitate! zise el batjocoritor. Oamenii de stat nu vorbesc niciodată de fatalitate, decât când au făcut ceva greşit.

— „A patra motivare a naţionalismului, — continuai eu analiza mea, — am găsit-o pre-

tutindeni în revendicări istorice". Astfel aţi vorbit odată despre o colonie, care aparţinuse deja Romei antice.

— Era o întorsătură de frază literară, — răspunse el repede. Vorbeam de Libia, unde pe vremea aceia nu era nimeni. Dacă un guvern din Roma ar vrea să se refere la Roma antică, ar trebui să pretindă înapoi Glascone, Portugalia, Pannonia şi aproape toată Europa!

La astfel de ironii Mussolini rămâne perfect grav, şi nu în felul povestitorului abil, care nu vrea să-şi rateze efectul izbucnind în râs, ci fiindcă el ia astfel de lucruri teribil de serios şi se fereşte de a le expune într'un mod care l-ar putea înjosi spiritualmente. După o digresiune pe care nu mai mi-o amintesc, adusei vorba despre consecinţele fiziognomice ale educaţiei naţionale:

— Se pare, că fascismul transformă chipurile Italienilor. Nu ştiu dacă asta trebue să mă bucure. Goethe a spus, că într'un obraz italian degetul lui D-zeu e mai vizibil decât într'un obraz german.

— Asta are o pricină morală, — zise el. Intră mai multă energie în chipuri. Voinţa de a se mişca transformă trăsăturile, deasemeni şi sportul şi educaţia fizică, firește. Un meşteşugar are cu totul altă înfăţişare decât un lucrător de fabrică.

— Capul d-voastră — zisei eu, — a fost asemănat cu al lui Colleoni. Ca mai toate asemănările, afirmaţia nu-i exactă decât pe momente. Prin condottiere se înţelege în Italia o fire mai îndoelnică decât o înţelegem noi dela interpretarea lui Nietzsche. Montefeltre a fost un gânditor.

— Nietzsche are dreptate,—zise Mussolini, salvându-se de pe terenul discuţiei personale pe planşa obiectivă. Condottieri-i n'au fost câtuş de puţin brute. Poate că odată s'a nimerit ca unul din ei să fie o bestie. Dar în general n'au fost mai sălbateci decât alţii: timpurile au fost sălbatece.

— Vă place comparaţia cu Colleoni? întrebai eu.

El mă privi cu ochii săi pătrunzători, scoase maxilarul inferior mai în afară şi tăcu. Acum semăna într'adevăr cu Colleoni.

MOTIVE DE RĂSBOI

La ministerul aerului generalul Balbo îmi arătase literalmente întreg regatul său, din pivniţă, care cuprinde bucătăriile şi economatul în felul marilor vapoare, până la acoperiş, pe care seara funcţionarii joacă tenis. Patima constructivă care stăpâneşte azi şi

pe tinerii Italieni, se împreună aici cu simţul înăscut pentru frumuseţe.

Această clădire, cea mai recentă şi mai frumoasă, de care toţi sunt mândri, e jumătate rusească, jumătate americană. La Moscova am văzut câteva mii de persoane mâncând laolaltă la fel de practic, repede şi igienic ca şi aici, unde jumătatea de oră de lunch e însoţită de muzică, iar pereţii sunt înseninaţi cu caricaturi aviatice. Numai că la Moscova există trei clase la preţuri diferite, pe când aici, dela ministru până la cea mai tânără secretară, toţi stau laolaltă şi mănâncă acelaş lucru, numai că plătesc între două şi opt lire, după salariul ce-l au. Balbo era mai mândru de tubul pneumatic—graţie căruia putea trimete în toate birourile o cafea ţinută caldă printr'o instalaţie termică — decât de raidul său spre America de Sud.

— Imi face impresia unui jumătate poet, — încheiai eu raportul meu. Sentinţe şi oracole îl înconjoară pe toţi pereţii biroului său.

— Aşa sunt mai toţi aviatorii,— zise Mussolini. A scris şi o carte, şi e în general foarte capabil.

— Păcat — zisei eu — că acest minister se ocupă 90% de aviaţia militară şi numai 10% de aviaţia civilă. Bucuria pe care ţi-o procură tehnica, e mereu turburată azi prin aceste gânduri.

— Dumneata vezi pretutindeni stafii,—zise el privindu-mă ironic.

— Imi amintesc doar prin câte am trecut.

— Am citit cartea dumitale „Iulie 1914,"— zise Mussolini — în care relatezi prostiile şi crimele a jumătate duzină de bărbaţi de stat din ambele tabere. Expozeul e perfect exact. Şi totuş, deasupra, sau, dacă vrei, dedesubtul acestor intrigi diplomatice zăresc motive de războiu şi mai profunde. Dumneata singur spui, că n'ai vrut să descrii decât luna Iulie, iar nu evenimentele anterioare. Da, războiul devenise o necesitate. Existau prea multe motive şi încordări acumulate: tragedia trebuia să aibe loc. Evocaseră pe dracul; şi acesta nu le-a mai dat drumul.

— Şi totuş,— răspunsei eu — aţi scris chiar dumnevoastră, că lipsa de scrupule a guvernelor europene dinainte de războiu este o ruşine pentru omenire. Aţi mai scris încă în Iulie 1914: „Abasso la guerra!" Că v'aţi schimbat punctul de vedere, asta nu v'o poate reproşa decât ideologii. Acel care în faţa tuturor acestor evenimente nu şi-a schimbat părerile, dovedeşte numai încăpăţânarea sa înaintea puterii realităţilor. Motivele sunt acelea cari contează: aş vrea să înţeleg motivele d-voastră. Ieri, marchizul N., unul dintre negocianţii dela Versailles, mi-a citat teama de foamete ca motiv principal pentru intrarea în

acţiune a Italiei, fiindcă prin flota engleză ţara d-voastră ar fi fost mai grav expusă decât Grecia, care la început a fost lăsată în pace.

Mussolini puse amândouă braţe pe masă şi se aplecă înainte; asta nu-i o atitudine de luptă, ci un gest hotărît şi reculegător, care se întâlneşte numai la oameni calmi şi lucizi.

— Motivul pe care-l pomeneşti, — începu el — a jucat un rol, însă nu decisiv. Desigur situaţia geografică a peninsulei noastre era primejdioasă. Dar ideile mele în această chestiune erau încă idei revoluţionare. Declararea neutralităţii a fost primul act revoluţionar împotriva guvernului, căci acesta putea avea tratate teoretice care îl ţineau legat de puterile centrale. Violarea tratatelor prin contele Berchtold, o cunoşti.

— Dacă la acea epocă, — răspunsei eu, — Italia manifesta atât de profunde sentimente istorice pentru Franţa, de ce nu-şi amintea nimeni că Franţa, la Villafranco, spoliase Italia cu jumătate din preţul victoriei, pe câtă vreme Prusia a fost aceia care, prin războaiele sale dela 1866 şi 1870 împotriva Austriei şi Franţei, a dat Italiei posibilitatea de a-şi creia unitatea.

El aprobă din cap şi replică:

— E perfect adevărat. Dar o mulţime de motive morale pledau într'un sens opus, mai cu seamă invazia din Belgia. Pe de altă parte

Franţa era foarte iubită pe vreme aceia, iar propaganda franceză se putea servi de democraţie, francmasoni şi alte elemente. Habsburgii mai cu seamă erau urâţi, şi împotriva acestora, nu împotriva Germaniei, am pornit noi războiu. Curentele erau diferite, dar se împreunau: naţionaliştii voiau mărirea ţării, democraţii voiau Trientul, sindicaliştii voiau războiul ca să desvolte din el revoluţia: eu eram printre aceştia din urmă. Pentru prima oară majoritatea naţiunii ajunseseră la o hotărîre activă, împotriva parlamentarilor şi politicanţilor. Era o afacere pe gustul meu.

— Nu o puteaţi avea mai ieftin? întrebai eu. Dacă socialiştii în Berlin şi Paris au plecat fără rezerve, asta rămâne fără îndoială de neiertat din punctul de vedere pragmatic, dar e explicabil privit din punctul de vedere al acelei epoci: amândouă ţări se credeau atacate. Numai Italia era în fericita situaţie de a privi înarmată, ca apoi, la încheerea păcii, cu o armată intactă, să obţină gratuit dela învingătorii istoviţi, prin simple ameninţări, premiul victoriei. De ce n'a ales Italia această cale? Pe atunci se vorbea la d-voastră foarte mult despre onoarea naţiunei; fără îndoială că vorbeaţi şi d-voastră. Aşa dar această onoare a fost care va silit să vă bateţi?

— Neutrul,—zise Mussolini—e întotdeauna antipatic, întocmai ca unul care evită să se

bată. Dar acesta n'a fost decât primul motiv, motivul sentimental. Mai importantă a fost ideea că oricine ar fi învins, la sfârşit ne vom găsi în faţa unei coaliţii. Germania învingătoare nu ne-ar fi iertat niciodată neutralitatea, iar Antanta ne-ar fi tratat cu şi mai mare dispreţ decât a cutezat să-l manifesteze la Paris, faţă de o Italie aliată. Trebuia să contăm pe posibilitatea de a lupta singuri împotriva unei mulţimi de state, chiar dacă ele erau istovite. Al treilea motiv, motivul meu cel mai personal, era renaşterea Italiei, pe care o doream şi pe care am obţinut-o.

— Dar era chiar propriul d-voastră partid — obiectai eu — care a descompus sau cel puţin a slăbit spiritul patriei! Bine. Aţi părăsit partidul şi aţi scris: „Eram liber". Asta înseamnă: fără dogmă, sau fără partid?

— Fără partid, — răspunse el. Dar şi ca vechi socialist, trebue să te contrazic. La noi, în opoziţie cu celelalte ţări, socialismul era un element unificator. Asta o recunosc toţi istoricii italieni: pentru o idee şi pentru o naţiune. Dela 1892, când anarhiştii s'au despărţit la congresul din Genua, până la 1911, adică timp de două decenii, socialiştii noştri au luptat pentru o Italie unică. Apoi au urmat discuţiile şi tendinţele şi cu ele decadenţa. M'am gândit atunci că o mare mişcare a întregului popor ar trebui să consolideze mo-

ralmente unitatea naţiunei, cu sau fără socialism.

— Dar dacă — întrebai eu iarăş — socialiştii germani şi francezi s'ar fi răsculat împotriva războiului, s'au cel puţin n'ar fi votat creditele?

— Asta ar fi provocat cu totul altă situaţie, —strigă el cu vioiciune. Dac'ar fi făcut acest lucru şi l-ar fi menţinut, toate ar fi devenit altfel.

— Ce aţi gândit despre asasinarea lui Jaurès?

Mussolini făcu o pauză:

— L-am cunoscut, — zise el apoi. Când a fost asasinat, m'am gândit că este un fapt pe care fatalitatea evenimentelor îl aduce cu sine.

— Fără d-voastră, Italia ar fi rămas neutră?

— Eram trei, — răspunse el. D'Annunzio, care înflăcăra tineretul, universităţile, după ce de ani de zile stârnise entuziasm pentru flotă cu romanul său „Nave"; apoi Corridono, care conducea massele de lucrători şi care apoi a căzut, şi eu, care răsturnam partidul socialist.

— Când partidul v'a exclus, — zisei eu,— se spune că în mijlocul fluerăturilor şi huiduielilor din sală, aţi strigat: „Mă urâţi,

fiindcă tot mă mai iubiţi!" Frumos cuvânt. E autentic?

El afirmă din cap, şi eu revenii la debuturile sale naţionaliste.

— Incă în 1911, — zise el, — fiind socialist, am scris că nodul gordian din Trient nu poate fi tăiat decât cu sabia. La acea epocă am scris că războiul este mai totdeauna preludiul revoluţiei. Astfel la începutul războiului mi-a fost uşor să prezic pe faţă revoluţia rusă şi germană.

— Eraţi sub impresia celor „două Germanii şi aţi crezut în toate ororile.

El aprobă din cap:

— In toţi aceşti ani am continuat să mă ocup de literatura şi muzica germană, dar am crezut în acelaş timp în cruzimile din Belgia. Mai târziu însă, când am văzut că au fost născocite, am declarat-o public în senat, spre uimirea anumitor cercuri belgiene. Erau pur şi simplu atrocităţile războiului, nu ale Germanilor. Un pastor italian, protestant, locuind în America, a fost trimes de-acolo în Belgia, în timpul războiului, ca să adune probe pentru cruzimile germane. El mi-a scris o scrisoare ciudată: căutase pretutindeni aceste probe, fiindcă avea nevoe de ele pentru propaganda războiului. Şi adăugă: „Din păcate însă, cu toate cercetările mele de luni de zile, n'am putut găsi nicio cruzime".

— Aşa dar, — încheiai eu, — aţi făcut războiul d-voastră şi revoluţia d-voastră. Şi le-aţi câştigat pe amândouă. Permiteţi-mi acum să vă întreb în spiritul lui Nietzsche care leagă modul d-voastră şi al meu de a vedea: în ce a constat pentru d-voastră motivul cel mai profund? Administraţia austriacă din Tridentino nu era rea, dimpotrivă d-voastră aţi atacat necontenit birocraţia italiană. In aceste condiţiuni nu pot înţelege soluţiile violente, decât dacă voiaţi să constituiţi d-voastră înşivă această administraţia, acest guvern. Aşa dar, spiritul d-voastră avea ca scop principal de a forma Italia după propria d-voastă viziune?

— Aşa e, — zise el cu un ton hotărît.

— Bine că o spuneţi, — răspunsei eu. Cei mai mulţi, într'un caz asemănător, se tem şi fac fraze.

El mă privi întunecat şi zise:

— Eu nu caut niciodată un alibi.

IN DRUM SPRE PUTERE

Palid şi prost dispus şedea Mussolini sub lampa sa şi răsfoia un ziar, când terminai cei douăzeci de metri de peregrinare dela uşa până la biroul său. Lângă el, pe biroul alminteri întotdeauna neted ca o oglindă, era acum un dosar gros. Cum de altfel ştiam că

cei doi domni, cari tocmai îl părăsiseră cu un minut înainte, erau directorii unei bănci, zisei:

— Azi sunteţi obosit. Doriţi să amânăm convorbirea?

— A trebuit să controlez un bilanţ, — zise el sprijinindu-şi capul în mâini. Dar să continuăm. Asta mă va înviora.

In cele ce urmară, oboseala sa se traduse prin răspunsuri de o concizie şi asprime neobişnuită.

— N'aţi avut uneori, în timpul războiului, astfel de momente de oboseală, de disperare? întrebai eu. In articolele d-voastră, mai cu seamă după războiu, vorbiţi cu atâta amărăciune despre fraternitate, încât mi se pare că citesc în ele o decepţie de toate cele petrecute, chiar de victorie. Odată aţi scris aproximativ cam aşa: „Germenul decadenţii există deja într'o naţiune victorioasă." Frază aproape prea filozofică, pentru a emana dela un om de acţiune.

El lăsă buza în jos şi se uită la mine cu o privire goală, în timp ce-mi răspundea:

— N'aveai oare pentruce să disperi, când vedeai că această decadenţă dăinuia ani întregi după victorie? Fiecare popor făcuse eforturi eroice. Dar nouă ni se părea că ne scapă premiul.

— Că v'aţi simţit înşelat la Paris, — zisei

eu — asta se poate înţelege. Dar pentru ce vorbiţi d-voastră şi ai d-voastră despre un Fiume „sacrificato", numai fiindcă îl păstrau, amicii d-voastră de ieri, aliaţii? Cineva, care la acea epocă juca un rol important, mi-a spus, că problema oraşului Fiume n'ar fi fost desbătută decât abia prin plebiscism şi că pe atunci exersa o atracţie magică asupra lui Orlando, acest parlamentar *par excellence*, fiindcă era un refren popular. Pentruce, imediat după războiu, Fiume a fost declarat sfânt, ca şi când ar fi fost vorba de un oraş de istorie şi cultură italiană, ca Florenţa sau Bologna?

El continuă să privească posomorît înainte a lui şi zise:

— Asta nu era câtuş de puţin un truc parlamentar. Fiume era un oraş italian, şi ne era scump ca oricare altul. Existau acolo iredentişti ca în Triest şi Trient, cari voiau să se unească cu noi.

Vorbii despre numeroşii locuitori din Fiume, cari, în realitate, se pare că respinseseră pe d'Annunzio.

— D'Annunzio era adorat de popor! Firească, o asemenea situaţie devenea apăsătoare după douăsprezece luni. Dar nu încape nicio îndoială că datorăm Fiume lui d'Annunzio

El rosti acestea scurt, surd, fără elan interior, ca un simplu adevăr istoric care trebue

recunoscut. Incepui să vorbesc despre pace, citai câteva judecăţi din cercul fostului delegat şi întrebai apoi:

— Socotiţi pierderile Italiei la conferinţa păcii, ca o vină personală a lui Orlando, vină care se explică poate prin caracterul său? Auzind pe anumiţi fascişti, îţi vine să crezi, că el era cel din urmă dintre oameni.

— Situaţia diplomatică era slabă. Poate că şi alţii ar fi eşuat la Paris.

— Atunci pentru ce această amărăciune generală? întrebai eu iarăş. Dacă privim istoric şirul de învingători, Italia ne apare ca singura ţară care nu numai că şi-a bătut duşmanul său personal, dar chiar la desmembrat.

— O ştim.

Văzând că în felul acesta nu înaintam, făcui să alunece convorbirea asupra socialiştilor acelei epoci, spre a-l stimula:

— De fapt, — zisei eu — acelaş lucru se întâmplă şi cu d-voastră personal. D-voastră de asemeni sunteţi singurul care aţi desmembrat pe inamicul d-voastră personal. Dar ce dovedeşte contra sistemului faptul că massele şi conducătorii socialişti s'au dovedit slabi între anii 1918 şi 1921? N'au existat oare şi la d-voastră generali incapabili şi totuş trupele au învins?

— Câţiva. Dar dincolo era o massă.

— Şi această massă nu putea fi combătută

decât cu propriile ei mijloace? Incendierea mobilierului de la „Avanti", distrugerea firelor telegrafice, nu era asta tactică rusă?

— Mare asemănare. Tactica noastră era rusă.

Prin aceste răspunsuri în stil milităresc, pe cari nu le folosea de obicei, voia să-şi învingă azi istovirea, şi poate chiar să corespundă subiectelor militare din convorbirea noastră. „O nouă formă de răspuns, — cugetai eu — şi mai categorice în lapidaritatea lor". Căutai o tranziţie, şi întrebai apoi:

— Aţi avut într'adevăr intenţia, în 1921, să renunţaţi la conducerea tânărului d-voastră partid?

— Nu,— zise el cu voce mereu posomorîtă şi tăioasă ca mai înainte. Le pretindeam să-mi adopte ideile, ori de nu plecam. Era vorba de a face un partid dintr'o massă.

— Pentru ce aţi aşteptat atunci încă un an, pe când mulţi dintre oamenii d-voastră voiau să încerce marea lovitură?

— Ar fi fost o greşeală.

— Se pare, — zisei eu, — că, după cum mi-a povestit unul dintre amicii mei, la vizita care aţi făcut-o atunci în Wilhelmstrasse, aţi fi spus: „In momentul de faţă nu există decât două forţe în Italia: eu şi regele".

— Exact.

— Când apoi, în toamna anului 1922, aţi

trimes condiţiile d-voastră cabinetului Facta, eraţi sigur că va refuza?

— Sigur. Voiam să câştig timp.

— La drept vorbind, ce credeţi despre generalii cari, ca acei patru cari au executat marşul asupra Romei, calcă jurământul lor şi fac revoluţie pentru a se alătura de o nouă întreprindere?

— In anumite crize istorice, asta se poate întâmpla.

— Proclamaţia d-voastră era tipărită încă dinainte. N'aţi avut impresia că o luaţi înaintea destinului?

— Nu era nicio clipă de pierdut.

— Cum vă explicaţi lipsa de rezistenţă în în marşul asupra Romei? Acelaş spectacol ca la noi în 9 Noembrie 1918.

— Aceleaşi motive: sistem învechit.

— Se spune, că regele semnase deja decretul stării de asediu?

— Starea de asediu a fost hotărîtă de minister. Dar regele a refuzat semnătura sa, şi încă de două ori.

— Dac'ar fi persistat, în caz de rezistenţă, eraţi sigur de victoria d-voastră?

— Aveam în mâini valea Poului, unde se hotărăsc totdeauna destinele Italiei.

— Cum aţi putut, ca soldat, să vă ţineţi în ultimele săptămâni atât de departe de centrul de acţiune?

— Comandam la Milano.

— Când aţi primit apoi telegrama regelui, care vă invita să preluaţi guvernul, — continuai eu întrebările — aţi fost surprins sau vă aşteptaţi la asta?

— Mă aşteptam.

— In drum spre Roma, care era starea d-voastră de spirit, aceia a artistului care-şi începe opera, sau a profetului care ascultă chemarea D-zeului său ?

— A artistului.

Acum începui să-l găsesc prea monosilabic, şi ca să-l înviorez, recursei la o anecdotă:

— Vă amintiţi ce a spus Napoleon către fratele său, când după lovitura de stat şi-a făcut intrarea în Tuileries? „Aşa! iată-ne aici. Acum e chestia să rămânem."

Această anecdotă era pe deantregul pe gustul său. Mussolini se simţi atins, începu să râdă: constrângerea pe care directorii de bancă o exercitaseră asupra nervilor lui, dispăruse dintr'odată. Reveni imediat la seninătatea lui obişnuită, manifestată prin alegerea expresiilor şi voce, iar când îl întrebai despre pregătirile sale interioare pentru rolul de conducător, el împinse bilanţul gros în colţul mesei, puse braţele pe birou şi povesti:

— Mă pregătisem în linii generale, nu în detaliu. La început problemele se precipitară. In patruzeci şi opt de ore trebuia să expe-

diez din capitală cincizeci şi două de mii de soldaţi revoluţionari şi să interzic acestor tineri exaltaţi orice acţiune directă. In aceste prime zile trebuia să iau toate hotărîrile ca să pun maşina în funcţiune. Şi îmi lipsiau cunoştinţele despre mecanismul administraţiei. Revocai imediat câţiva înalţi funcţionari, dar menţinui mulţi. Acei pe cari d-voastră îi numiţi „Geheimräte" trebuiau să capete convingerea imediat, chiar în prima săptămână, că cu noi nu era de glumit. Căci tocmai la început eram obligaţi să ne încredinţăm acestor organe primejdioase.

— Tocmai acest factor, — zisei eu, — a răpit scânteia revoluţiei noastre germane: consilierii secreţi erau mai puternici decât noii conducători şi i-au înşelat. Dar cum se începe o nouă guvernare? Aşa cum începi o statuie sau o casă în pădure, unde trebue să dobori mai întâi o mulţime de arbori ca să faci loc?

— Asta-i interesant, — zise el însufleţindu-se. Majoritatea revoluţiilor încep cu sută la sută, apoi spiritul nou începe să se împuţineze, se amestecă cu cel vechi; în multe puncte se fac concesii, şi în curând ajunge la cincizeci la sută, sau chiar mai puţin.

— Cazul Germaniei, — remarcai eu,

— Noi am făcut-o invers, — continuă el. Am început cu cincizeci la sută. De ce?

Fiindcă istoria îmi dovedise că curajul majorității revoluționarilor scade după primul asalt. Eu am început cu o coaliție și abia după șase luni am expediat pe catolici. In celelalte țări revoluționarii au început să cedeze încetul cu încetul, la noi au devenit din an în an tot mai dârji și mai hotărîți. De pildă, abia anul trecut au depus profesorii jurământul. Am luat pe democrați așa cum i-am găsit, am dat socialiștilor posibilitatea de a participa la guvernare. Turati, care a murit ieri, ar fi făcut-o poate, dar Baldesi *e tutti quanti* au lăsat înc'odată să le scape cele mai bune prilejuri, din încăpățânare. Proiectând o deplină reînoire a națiunei, trebuia s'o obișnuesc cu încetul la asta și să mă folosesc de forțele ei puternice. Rușii puteau să procedeze altfel: ei găsiseră un loc gol și puteau să extirpe complet toate rădăcinile pentru a construi casa în pădure. Dar noi, unde am fi ajuns azi, dac'aș fi început prin a dărîma?

Mussolini se însufleți se; orice oboseală dispăruse.

— Dușmanii d-voastră v'au ajutat, — zisei eu, — părăsind parlamentul. Poate că tocmai asta ați vrut atunci?

— Desigur! exclamă el. S'au retras pe Arentino, și asta-i o colină care aduce nenorocire tuturor acelora cari o urcă.

— Și, — continuai eu — în revoluția d-v.

în crescendo, când aţi întâlnit mai multă bunăvoinţă şi talent, la început sau mai târziu?

— Mai târziu. Azi doar există încrederea.

— Aţi ştiut-o dinainte? Aţi venit cu ideea de a rămâne zece ani şi mai bine la această masă?

Chipul său deveni ironic şi îşi roti ochii ca şi când ar fi vrut să-ţi inspire teamă, dar râzând în acelaş timp ca să ţi-o risipească imediat. Apoi zise încet, simulând ironic un ton misterios:

— Am venit, ca să stau cât mai mult cu putinţă.

PARTEA TREIA

CONVORBIRI DESPRE PROBLEMELE PUTERII

DESPRE FELUL DE A SE PURTA CU OAMENII

Când în ziua următoare, la aceiaş oră, l-am revăzut la aceiaş masă, Musoloni îşi regăsise de mult echilbrul său şi răbdarea sa neclintită. Intre timp urmărisem în minte gândurile cari trebue să-l fi frământat în acest interval de de douăzeci şi patru de ore, şi anume gânduri obişnuite, zilnice. Când mi se întâmpla să locuesc împreună cu alţii într'o casă la ţară, mă întrebam uneori: ce s'o fi întâmplat între bunăseara de ieri şi bunăziua de azi? Aceleaşi chipuri, aceleaşi haine, şi totuş fiecare dintre noi a îmbătrânit cu o zi, şi în acest interval i s'au întâmplat lucruri obişnuite, dar poate că şi ceva extraordinar.

Acest om, care de zile întregi şedea înaintea mea în aceiaş jachetă neagră, avea în urma sa o viaţă agitată, şi deşi făcea sute de mişcări mi se părea parcă înşurubat la masa aceasta mare în sala gigantică. Poate că-i lipsea întâmplarea, neaşteptatul, căci o

redacţie, cu atmosfera ei contrazicătoare şi discuţiile ei, are mai multă culoare decât cabinetul unui ministru.

— Cu toate cele ce v'a adus puterea, — începui eu deci — v'a lipsit totuş de unele lucruri: o locuinţă care cu anii vă devenise dragă, o plimbare nocturnă după o mare emoţie, farmecul continuu de a fi opoziţionist, frumoasa libertate de a fi nedrept. In acelaş timp a început pentru d-voastră obligaţiile de reprezentare, greutatea de a vă face invizibil. Odată, mi se pare curând după marşul asupra Romei, aţi scris această frază frumoasă: „Poţi ieşi dintr'un cort ca să intri într'un palat, dacă eşti pregătit să te reîntorci la nevoe în cort". Cu toate acestea îmi închipui că o astfel de schimbare în obiceiuri, e anevoioasă pentru un om la patruzeci de ani.

— A fost mai mică decât îţi închipui, — zise Mussolini. La Milano mi-a plăcut să trăesc, dar Roma, pe care n'o cunoscusem înainte decât ca oaspete trecător, avea farmecul patetic. Pământul istoric pe care acţionezi, are o forţă magică. Conştiinţa de a trăi la Roma, trezise în mine, în cursul acestui deceniu, o sumedenie de gânduri. Când vreau să fiu invizibil, mă închid în grădina vilei Torlonia, unde locuesc, iar faptul că am acolo un cal frumos, e singurul profit pe care

puterea l-a procurat vieţii mele particulare. Nu mi-am schimbat nici felul de trai, am devenit doar şi mai cumpătat, mănânc şi mai vegetarian decât înainte, şi nu beau decât foarte rar vin; de altfel nu fac din acest obicei nici o religie, nici o morală, ba sprijin chiar consumaţia vinului în Italia. Am evitat dela început distracţiile mondene, căci după ce am lucrat o zi întreagă la această masă, cu diferite persoane, nu-mi pot sacrifica nici seara, când lucrez singur, nici nopţile, când am neapărată nevoe de somn. Ordinea şi pedanteria, sub disciplina cărora lucrez, au dominat întdeauna în jurul meu; biuroul meu dela redacţie era tot aşa aranjat ca şi aici, şi chiar pe atunci ziua era împărţită în sute de fracţiuni mici, ca să cuprindă cât mai mult cu putinţă.

— Asta-i tehnica goethiană, pe care o expuneţi, — remarcai eu. De curând, un ambasador de aici, mi-a dat acest răspuns dezarmant despre puterea d-voastră de lucru: — „Pentru Duce e mai uşor decât pentru noi: el n'are nevoe să meargă în societate. Dac'aş fi ca el, aş putea produce şi eu aşa de mult!"

Mussolini râse şi continuă:

— Am fost pregătit printr'o viaţă mereu solitară. Nu pot altfel. N'am suferit decât din pricina vremei rele şi am căutat să mă ajut schimbând temperatura. Totuş, aici ai

dreptate: raţiunea de stat, face pe om mai strâmt. Dar pentru asta e raţiune de stat!

— Ciudat, — zisei eu, — la câte lucruri învaţă puterea pe om să renunţe.

— Ca orice patimă, — zise el încet.

— Care patimă e mai tare? Revoluţia sau construcţia?

— Amândouă sunt interesante, — răspunse el imediat. Depinde deasemeni de anotimpul vieţii în care săvârşeşti una sau alta. Un om de patruzeci sau cincizeci de ani, va prefera să construiască, mai ales când are o revoluţie la spatele său.

— In acest sens, — zisei eu, — cariera d-voastră diferă de majoritatea carierelor asemănătoare. Bismarck sau chiar Victor-Emanuel au atins Roma lor după decenii şi odată cu asta au încheiat opera lor principală. D-voastră aţi început-o în ora când aţi atins Roma. Cu atât mai puţin înţeleg, pentru ce fascismul, după zece ani de construcţie, vorbeşte încă de revoluţia sa continuă. Asta aminteşte teoria revoluţiei permanente a lui Troţki.

— Dar pentru alte motive, — zise el. Avem nevoe de cuvânt, fiindcă produce un efect mistic asupra masselor. Inflăcărează chiar spiritele superioare. Constitue o excepţie în epoca noastră şi dă omului mediocru impresia că participă la o mişcare ex-

traordinară. In realitate construcţia a început imediat. De pildă, a fost o operaţie foarte grea, ca din mii de soldaţi entuziasmaţi, să faci iar cetăţeni ordonaţi. Se poate face azi o revoluţie fără armată, dar nu împotriva armatei. Afară de asta a trebuit să mă descotorosesc în primul an de 150.000 de fascişti, pentru a da partidului mai multă intensitate. Abia mai târziu am putut începe a atrage o elită, pentru a transforma tot mai mult violenţa în ordine.

— Şi unde aţi întâmpinat cea mai mare rezistenţă? Aţi avut nobilimea împotriva d-voastră?

Când abordezi asemenea teme, pe care le-a parcurs de sute de ori dela un capăt la altul, Mussolini înalţă o clipă bărbia, întocmai cum un dirijor ridică bagheta sa indicând o intrare, şi vorbeşte mai repede ca de obicei:

— Impotrivirea era la clasele superioare, dar cu nobilimea a mers foarte bine. La noi nobilimea nu constitue o castă, ca junkerii prusieni, ci rămâne foarte populară. Prinţul Colonna se întreţine cu vizitiul său.

Adusei vorba despre vechii săi camarazi, şi îl întrebai cum i-a putut mulţumi pe toţi, şi dacă în general lasă pe oamenii capabili să înainteze, fără a-i sili să urmeze treptele ierarhiei.

— Pe vechii mei camarazi, — zise el — i-am pus în slujbe de conducători, ţinând seama de meritele lor. La noi nu există limită de vârstă, nici în sus nici în jos, dar în general prefer tineretul. Astfel, când am luat puterea, am învestit forţe tinere cu răspunderi grele: Grandi, Stefani, Volpi, Gentile şi alţii, îi observasem în acţiunile lor, îi încercasem discutând cu ei şi mă bucur când văd astfel de oameni procedând din propria lor iniţiativă.

— Astfel de oameni —zisei eu — îi puteţi observa mai bine de sus, decât cu două etaje mai jos. Dar ce faceţi împotriva suspiciunii pe care şi-o aruncă unul altuia în faţa şefului comun? Cum distingeţi în mod sigur fidelitatea de infedilitatea unui funcţionar? Cum vă sustrageţi înşelătoriilor interesate ale funcţionarilor mici şi mari? Şi cum ghiciţi intenţiile secrete ale unei persoane pe care o vedeţi pentru prima oară?

Mussolini se răsuci încolo şi încoace în scaunul său: după câteva ore petrecute cu conferinţe, şederea pe scaun îi devine uneori supărătoare. Şi totuş, în cursul convorbirilor noastre, nu s'a ridicat niciodată ca să se plimbe prin sală. Acum îl văzui desfăcând în minte mănunchiul meu de întrebări şi înşirându-le în ordine în faţa lui, înainte de a-mi răspunde:

— La biuroul acesta sunt două scaune faţă în faţă ; pe unul din ele stai dumneata. Când se ceartă doi funcţionari, îi poftesc să se aşeze acolo, şi să-mi expună plângerile lor, la o egală depărtare de mine, silindu-i să se privească reciproc în ochi. Dacă se iveşte vr'o bănuială împotriva vreunui funcţionar al statului sau partidului, îl chem aici şi-l las să se apere înaintea acestei mese, dacă, bineînţeles, cazul nu-i grav. Când cazul e grav, trebue să se apere în scris. Uneori mai observ şi viaţa particulară, scrisul, dar întotdeauna fizionomia oamenilor mei, trăgând de aici concluzii asupra încrederii ce li se poate acorda. Să asculţi cu răbdare, să procedezi cu dreptate, aceasta-i regula mea. La intrarea unei persoane, nu mă întreb mai întâi, cu ce-mi poate fi de folos, ci ce foloase vrea să tragă el dela mine.

Il întrebai cum face pentru a se apăra împotriva informaţiilor falşificate şi divulgării secretelor.

— Majoritatea posturilor admìnistrative, — zise el, — sunt ocupate de fascişti capabili. Ceeace nu fac din fidelitate, o fac de teamă, fiindcă ştiu că sunt controlaţi. Trădarea este groaznic pedepsită, dar e extrem de rară, fiindcă anumite documente nu le las să treacă decât prin puţine mâini.

— Şi cum vă feriţi de cei mai primejdioşi

526.739

oameni ai lumii noastre moderne, vreau să spun de experţi ?

— Deobicei, — zise el — poftesc pe doi din ei, cu proiecte diferite, să se aşeze pe aceste două scaune. Bineînţeles, rişti ca expertul bancar sau militar să pună pe şeful guvernului înaintea unor decizii, ale căror elemente fundamentale îi lipsesc. Atunci, n'ai altceva de făcut, decât să aprofundezi singur materia şi să cauţi treptat s'o posezi. In exterior, toate aceste relaţii sunt uşurate prin iuţeală. Toate prostiile formale, toată literatura birocratică, le-am suprimat din prima zi.

Mussolini îmi întinse un dosar peste masă :

— Iată un raport al ministerului agriculturii şi observaţiile mele cu cari i-l trimit înapoi ca să-l controleze din nou. Deasemeni a încetat la noi de a se mai strânge mâna : salutul roman e mai igienic, mai estetic, mai scurt.

După aceste amănunte exterioare, trecui la amănunte psihologice şi întrebai :

— Cum câştigaţi mai bine oamenii, prin onoruri sau prin bani ? Prin laudă sau pretenţie ? Prin forţă sau raţiune ? Şi în definitiv, şeful guvernului are posibilitatea să afle starea de spirit generală într'o ţară unde nu există libertatea presei ?

La această ultimă întrebare Mussolini în-

cruntă sprincenele şi mă privi bănuitor, întrebându-se parcă cine putuse să-mi sufle această chestiune delicată. Asta nu durează la el decât una sau două secunde. Aceluia, căruia i-a asigurat o deplină libertate a cuvântului, nu-i vine de loc greu să reziste acestei priviri; după care fruntea lui se înseninează şi răspunde liniştit.

— Am câştigat oamenii mai mult prin onoruri şi persuasiune, decât prin bani şi forţă. Laud cu măsură, fiindcă, ce-i drept, lauda stimulează pe om, dar efectele sale se epuizează repede. In fiecare ţară adevărul zace în fundul unei fântâni. Trebue s'o sondezi şi să-i constaţi profunziunea. Contest însă că lucrul e mai uşor sub regimul libertăţii presei, ba chiar că există aşa ceva. Pretutindeni în ziua de azi presa ascultă de grupurile de interese politice sau economice. Eu am mai multe surse de informaţii: prefecţi, miniştri, cetăţeni particulari. In felul acesta adevărul ese la iveală mai încet, dar iesă totuş.

— Intregul adevăr? — obiectai eu.

— Intregul adevăr nu-l află nimeni, — continuă el. Pentru a cunoaşte starea de spirit generală, avem o mulţime de indicii. Mai ales cultiv în mine, ceeace numesc al şaselea simţ. E ceva de nedefinit.

— Şi totuş — zisei eu, — multe cazuri ne

dovedesc cu câtă încetineală ajunge uneori adevărul până la d-voastră. Aţi indicat integritatea funcţionarului ca una din bazele vitale ale statului. In Rusia cazurile de corupţie sunt afişate în public. Nu găsiţi că astfel de procese publice sunt folositoare? Şi care e punctul d-voastră de vedere asupra obiceiului rusesc de a plăti miniştri cu un salariu cât mai mic, ca în statul platonician?

— Miniştri noştri — răspunse Mussolini, — sunt plătiţi cu 3—4.000 lire pe lună, aşa dar mai puţin decât în majoritatea ţărilor democrate. Abuzurile printre funcţionari sunt pedepsite tot aşa de aspru şi în public ca în Rusia. Intr'o situaţie asemănătoare un fascist se sinucide. Secretarul partidului din Livorno s'a împuşcat fiindcă deturnase fonduri. Podestatul din San Remo se împuşcă în catacombe, directorul dela Genio Civile din Neapole se aruncă în mare, şi amândoi numai fiindcă îi invitasem să se înfăţişeze înaintea mea, fără să fie vinovaţi. Ceeace aud povestindu-se despre corupţie în democraţie, nu-i desigur mai puţin. Nu există nici o formă de stat, care să extirpe slăbiciunile omeneşti.

Revenii la persoana lui şi-l întrebai, cum se tratează pe sine însuşi, ţinând seama de cunoştinţa sa despre oameni:

— Căci, deşi vă desemnaţi ca un spirit sintetic, aţi fost mai întâi un spirit analitic, un raport care se întâlneşte mereu. Deaceea presupun că gândiţi mult cu gândurile adversarilor d-voastră. Ce faceţi însă când v'aţi înşelat? E mai important să-ţi îndreptţi greşala în public sau să păstrezi aparenţa infailibilităţii? Bismark spunea, că în anumite situaţii, un om de stat trebue să aibă curajul să spună: „Mâine va ploua. Dacă a ghicit just, e un om mare".

— La noi nu există infailibilitate, — zise Mussolini. Eu mă înşel de douăzeci de ori şi o spun. Situaţia se schimbă prin presiunea împrejurărilor, oricât ai vrea să te vâri în pielea adversarului şi să-i ghiceşti acţiunile şi reacţiunile.

— Şi în general — întrebai eu — aţi putut ascunde mai mult oamenilor decât oameni au putut ascunde faţă de d-voastră?

El luă un creion şi desenă pe o foaie de hârtie o figură cu umbra ei. Şi zise, mai mult pentru sine:

— Rămâne întotdeauna un X. Acesta-i conul de umbră.

Rostind aceste cuvinte şedea cu capul plecat în lumina lămpii, ţinând nemişcat pe un colţ al desenului său vârful creionului ascuţit cu îngrijire, ca unul căruia îi place ordinea în toate. Nu mototoli hârtia, cum fac mulţi

după asemenea digresiuni, ci o puse la o parte şi mă privi de sus în jos, cu uitătura aceea scrutătoare, pe care Omer o numeşte ὑπόδρα ἰδών. Ori de câte ori relatează ceva cât de mic din viaţa sa interioară, Mussolini schimbă vorbă, sau în cazul convorbirilor noastre, a căror conducere mi-o încredinţase, aştepta o nouă întrebare, ca aceasta:

— Pentru ce folosiţi şi d-voastră formula: "Cuvântul imposibil nu există?" O ştiţi doar mai bine.

— Dacă nu vâri asta în capul oamenilor, — zise el — adorm şi spun chiar despre lucruri simple, că sunt cu neputinţă.

— Şi totuş, — zisei eu — asta nu mi se pare utilizabil decât ca argument *ad fe-minam.*

— Nu există! exclamă el cu însufleţire. Nu există o influenţă a femeilor asupra bărbaţilor tari.

Adusei vorba despre igiena sa personală în relaţiile sale cu oamenii şi îl întrebai cum combate metodic enervările zilnice; şi dacă noaptea se lasă deşteptat din somn.

— Impotriva enervărilor, — zise el — mă apăr prin foame. Noaptea nu las să mă trezească decât pentru veşti rele; cele bune pot aştepta până dimineaţa. După câte îmi amintesc, asta nu s'a întâmplat decât de trei ori în zece ani: la incendiul dela palatul

poştei din Roma, la masacrul comisiei noastre în Albania şi la îmbolnăvirea reginei-mame.

— Aţi observat că există împrejurări şi momente, în cari sunteţi mai productiv decât în altele?

— Când merg, — zise el. Uneori, în biuroul meu, mă plimb câte două ore în lung şi'n lat, până ce ajung la o hotărîre sau o formulă. Seara îmi vin mai bine ideile. Către miezul nopţii. Dar când ai idei? Un bărbat în situaţia mea, trebue să fie prost cel puţin odată pe săptămână — sau să se prefacă a fi. In astfel de zile aflu multe lucruri. Inspiraţie? O ai odată sau de două ori pe an, în cel mai bun caz.

ACŢIUNE ASUPRA MASSELOR

Douăzeci de mii de oameni populau Piazza Venezia, o duzină de orchestre îşi svârleau reciproc bubuitul tobelor, cântecele, strigătele, ţipetele oamenilor se încrucişau, fiindcă era o mare sărbătoare a fasciştilor şi voiau să-şi vadă şeful. Până şi palatul — în care de data aceasta nu putui pătrunde decât cu ajutorul unui ofiţer — deobicei adormit în tăcerea trecutului său, era azi plin de uniforme, ai căror purtători se repezeau încolo şi încoace pe scări şi prin săli.

Ducele era singur în marea sală, îmbrăcat însă în uniformă. Un rege îmi spusese odată, că în uniformă gândeşte altfel decât îmbrăcat civil; voia să spună: mai slab. Mai observasem deasemeni că un singur ofiţer printre civili, se simte tot atât de mascat şi deci jenat, întocmai ca un singur civil înconjurat de sute de uniforme. Deasemeni n'am auzit niciodată doi ofiţeri filozofând împreună, după cum n'am văzut nici doi filozofi boxând între ei, deşi ambele ar fi cu putinţă.

Mussolini, care mi-e mai străin în uniformă decât în jachetă, nu-şi schimbase câtuş de puţin felul de a gândi. Cum sgomotul de afară era totuş prea mare pentru o convorbire serioasă, îi povestii ceva despre Abisinia.

— Dar acuma plec, — zisei eu deodată. Peste un minut va trebui să vorbiţi.

— Urmează, — zise el şi continuă cu mine plimbarea prin sală, până ce un ofiţer veni să întrebe dacă uşile spre balcon trebuia deschise. Mussolini ceru chipiul său, mă invită să privesc spre fereastra alăturată şi după manifestaţie să viu la el. Nu-i mai rămăsese nici un minut pentru a-şi medita ultima oară cuvântarea. Când îl văzui păşind pe balcon în strigătele mereu reînoite ale mulţimei, recunoscui în profilul său trăsătura aceea largă, părintească, satisfăcută, a şefului statului, pe care o afişează când vorbeşte de lucrări construc-

tive. Pe când privea timp de câteva minute în mulţimea mugitoare de sub el, chipul său căpătase expresia autorului dramatic care soseşte la teatru şi-şi găseşte actorii nerăbdători şi pregătiţi să repete cu el.

Deodată, la un semn al lui, vuetul amuţi, în acelaş timp trăsăturile sale căpătară o oarecare încordare. Cu un avânt viguros svârli el mulţimii primele sale cuvinte în staccato, rosti vr'o treizeci de fraze, din care ultima se pierdu în aclamările mulţimii.

Când uşile balcoanelor fură închise, se auzi strigându-se în tact, şi atât de aproape încât nu putea fi decât la uşa sălii: Duce! Duce! Mussolini porunci să se deschidă uşile şi vr'o şaizeci de ofiţeri fascişti năvăliră înăuntru, adunându-se în jurul biuroului său. Erau secretarii partidului din întreaga Italie. Nici urmă de respect sau atitudine militărească nu turbură această idilă familiară. Toţi îl înconjurau, iar el, cu vocea lui înceată, sombră, începu să cheme pe fiecare nu pe numele său, ci pe numele oraşului său, indicându-l cu degetul. Uneori căuta, şovăia, de câteva ori se lăsa ajutat de unul din ei, pe cei mai mulţi îi recunoscu. Toţi îl priveau ca pe un tată, deşi mulţi erau de o vârstă cu el. Apoi, când voi să-i concedieze cu un salut roman, unul strigă: Duce! Fotografierea!

El surâse, uşierul chemă fotograful pe care ofiţerii îl aduseseră cu ei, alcătuiră cu toţii un grup în mijlocul săli, cei din fund aducându-şi de grabă cele două scaune dinaintea biuroului, ca să se sue pe ele; o scurtă străfulgerare de magneziu, un mic pocnet: toate acestea pline de veselie, cu glume şi porecle comice, pline de devotamentul şi încrederea grupului faţă de conducător, poate şi al conducătorului faţă de grup. In sfârşit ieşiră din sală, cu noi cântece şi strigăte.

Mussolini se întoarse la locul său de lucru, se opri înaintea căminului, zări pe jos o decoraţie pe care unul dintre ofiţeri o pierduse în înghesuială, o ridică şi se aşeză. Apoi sună şi desupra prăpăstiei lată de douăzeci de metri, întrebă pe uşier unde sunt. Acum ieşii din firida întunecată a ferestrei, de unde privisem toată scena; Mussolini surâse, şi eu mă gândii ce uşor ar fi fost pentru un altul în locul meu, să-l asasineze. E inexact, că Ducele e păzit ca un ţar. El însuş voi, după cuvântarea sa către popor şi după recepţia ofiţerilor săi, să reia convorbirea ca şi când nu s'ar fi întâmplat nimic, exact de unde o lăsasem cu o jumătate de oră înainte: la expunerea mea asupra Abisiniei. Eu mă împotrivii, vorbii despre observaţiile pe cari le făcusem şi adăugai:

— Simbolul acestor două scene mă mişcă.

Aş dori mult să ştiu ce înseamnă pentru d-voastră aceste manifestaţiuni.

— O dovadă de entuziasm, — răspunse el încet.

— Şi totuş, — continuai eu, — aţi scris cuvinte crude despre mulţime: aţi spus, că sfinţia sa poporul ar trebui smuls dinaintea altarului. Şi altădată, dacă-mi mai amintesc bine cuvintele: „Nu credem, că mulţimea ne poate destăinui taine". Aşa dar dacă massa nu vă poate desvălui nimic, cum poate ea atunci să acţioneze asupra d-voastră? Fără reciprocitate nu-mi pot închipui reacţiunile între un om şi douăzeci de mii de oameni. Puteţi pretinde mulţimii îndemnul acela mereu crescând, încordarea, cu care a fost definit fascismul? Şi în definitiv, cât timp durează asemenea avânt?

Mussolini se rezemă de scaunul său, şi când fireturile şi decoraţiile dispărură în umbră, avui din nou în faţa mea pe gânditorul care-l căutam. Ardoarea rece, pe care o exală el în momentele sale puternice, răzbea până la mine. Părea că urmăreşte o idee generală în locul unui răspuns direct, fiindcă făcu o pauză, înainte de a se explica rar:

— Massa nu-i pentru mine decât o turmă de oi, atâta timp cât nu-i organizată. Nu sunt câtuşi de puţin împotriva ei. Neg numai că se poate conduce singură. Dar dacă

o conduci, trebue s'o faci cu ajutorul a două frâuri: entuziasmul şi interesul. Acel care nu întrebuinţează decât unul din două, se găseşte în primejdie. Latura mistică şi latura politică se condiţionează reciproc. Una fără cealaltă e aridă; cealaltă fără aceasta una, se desfrunzeşte în fluturarea steagurilor. Nu pot pretinde mulţimii o viaţă incomodă: asta nu se potriveşte decât pentru cei puţini. Tocmai în asta constă reacţiile despre cari vorbeşti. Azi n'am rostit în piazza decât câteva cuvinte; mâine le vor putea citi milioane de oameni, dar cei cari au stat aici jos, au o încredere mai adâncă în ceeeace au auzit cu urechile şi, aş putea spune, cu ochii lor. Fiecare cuvântare către gloată, are dublul scop, să clarifice situaţia şi să sugereze ceva massei. Deaceea cuvântarea către popor e indispensabilă pentru a stârni un războiu.

— Poate că sunteţi astăzi cel mai mare expert în ceeace priveşte massele, — zisei eu. Ce rămâne acelora, cari n'au niciun interes la mişcare?

— Le rămâne speranţa şi gândul de a servi o cauză frumoasă. Cunosc massa de treizeci de ani. La Milano mă porecliseră Barbarossa [1]). Pe atunci puteam pustii străzile.

---

1) Frideric Barbarossa a distrus oraşul Milan (N. T.).

Niciodată nu-l auzisem pe Mussolini povestind ceva cu mândrie. Numai în această clipă vocea lui răsună mândru, când zise : puteam pustii străzile.

— Şi ce rost are aici muzica ? Ce rost au femeile, gesturile, emblemele ?

— Un element de sărbătoare, — zise el pe acelaş ton vibrător. Muzica şi femeile ademenesc mulţimea, făcând-o mai uşoară. Salutul roman, toate cântecele şi formulele, datele şi sărbătorile comemorative sunt indispensabile pentru a păstra patosul unei mişcări. Aşa a fost şi pe timpul Romei antice.

— Ce credeţi despre Coriolan ? întrebai eu stimulat de ultimul său cuvânt.

El începu să zâmbească, mai mult pentru sine, făcu o pauză lungă, ceeace-i foarte rar la el, apoi spuse doar :

— E o figură legendară. Lucrul cel mai bun la el, este drama lui Shakespeare.

După acest subterfugiu elegant, abandonai tema şi întrebai deodată :

— Mi-aţi spus că vă pregătiţi cuvântările cu luni de zile înainte, Atunci aspectul mulţimii ce mai poate schimba ?

— Asta-i întocmai ca la construcţia caselor americane, — răspunse Mussolini. Mai întâi înalţi armătura, construcţia de oţel. Apoi arunci betonul sau cărămizile sau întrebuinţezi un material preţios, după caz. Schela

cuvântării ce o voi rosti la serbarea noastră din Octombrie o am gata de pe acum. Dar va depinde de atmosfera din piazza, de ochii şi glasurile miilor de auditori, dacă voi asvârli peste schelă moloz, cărămizi, marmoră sau beton sau toate la un loc.

Această comparaţie luată din prima sa meserie ca zidar, îmi plăcu. Ii spusei, că Lenin trebue să fi procedat la fel, şi el lăudă arta lui Lenin de a disciplina massele.

— Fascismul — spusei eu atunci — vorbeşte atât de des de disciplină. In Germania am avut mai degrabă prea multă. Noi, cari studiem de treizeci de ani pe Italieni, ne temem că ar putea să aibă umeri prea slabi pentru povara nouei mişcări şi să nu fie mai puţin fericiţi sub disciplină, ba chiar să-şi piardă farmecul lor.

Mussolini se însufleţi şi, simţindu-se atacat, trecu imediat la ofensivă, cu o autentică artă de *escrimeur:*

— Dac'aţi avut prea multă disciplină la d-voastră acasă, trebue să vă spun următoarele: noi tindem să facem din Italia nu tocmai o copie a Prusiei vechi, dar un popor la fel de disciplinat. Avem o concepţie sintetică a naţiunei, nu analitică. Când mergi, nu te împuţinezi, cum vă place să scriţi d-voastră şi prietenii d-voastră, ci te multiplici prin toţi acei cari merg cu tine. Intoc-

mai ca şi în Rusia, noi suntem pentru sensul colectiv al vieţii, pe acesta vrem să-l fortificăm pe cheltuiala vieţii personale. Nu mergem pân'acolo încât să transformăm oamenii în cifre, dar îi considerăm totuş esenţialmente numai din punctul de vedere al funcţiei lor în stat. Acesta-i un mare eveniment în psihologia popoarelor, fiindcă este fapta unui popor mediteranean, a unui popor care trecea drept impropriu pentru asemenea operă. Viaţa colectivă, iată în ce constă noul „charme". A fost oare altfel pe vremea Rusiei antice? In republică cetăţeanul nu vedea decât viaţa statului, iar odată cu împăraţii, când lucrul se schimbă, urmă decadenţa. Da, asta e ceeace vrea fascismul să facă din mulţime: să organizeze o viaţă colectivă, să trăiască, să lucreze, să lupte în comun, într'o ierarhie, fără a fi o turmă. Vrem umanitatea şi frumuseţea vieţii în comun. Desigur, asta uimeşte pe străini! Individul, în anul VI, e răpit într'un anumit sens familiei şi redat apoi de către stat în anul LX. Dar individul nu pierde nimic, crede-mă: el se multiplică!

Mussolini se însufleţise mai mult ca de obicei, findcă vorbea despre ideile sale preferate. Aşa dar ne găseam la bariera care separă de Roma ca şi de Moscova pe individualistul pătimaş. Era inutil să-i desvolt

sentimentele mele contrare; el le citise şi cum mi-aş fi putut închipui că voi smulge un asemenea conducător din vederile sale fundamentale, după zece ani de luptă îndârjită! Deaceea spusei doar:

— Tineretul de azi se entuziasmează pentru aceste idei, şi nu numai la Roma. Noi ceilalţi, preferăm să nu fim multiplicaţi. Dar dacă vă referiţi ca pildă la Roma antică, dacă susţineţi că gloata nu s'a schimbat, cum rămâne atunci cu aşa zisul progres al omenirii?

— Greu de definit, — zise Mussolini pe un ton complet răcit. Poate o spirală. Sorel neagă complet progresul moral şi nu recunoaşte decât progresul mecanic. Cred totuş, că există un progres moral, dar e expus la mari primejdii. Mersul său e încet şi adeseori e obosit. Ş'apoi, ce este progresul? Şi în Roma imperială existau poeţi şi filozofi. Existau stabilimente măreţe pentru igienă populară.

El scoase din servieta sa o foaie de hârtie şi mi-o întinse; citii cifrele exacte, însemnate de el, câte băi publice şi fântâni existaseră la Roma în secolul al treilea.

— Numai că nu exista un Marconi ca azi, — zisei eu, — care să poată scăpa de furtună mii de naufragiaţi.

— Nu, — zise el scurt — un Marconi nu

exista, — şi observai din nou că această discuţie veche rămâne infructoasă, fiecare dintre interlocutori înţelegând altceva prin progresul omenirii. Deaceea mă întorsei la mulţime:

— Aţi scris odată, că massa nu trebue să ştie, ci să creadă. Consideraţi azi acest principiu al iezuiţilor, ca fiind încă practicabil în mijlocul tuturor acestor instrumente ale tehnicei?

El privi hotărît:

— Numai credinţa mută munţii din loc, — zise el — nu raţiunea. Raţiunea e un instrument, dar nu poate fi niciodată motorul mulţimii. Azi mai puţin ca altădată. Oamenii au azi mai puţină vreme de gândit. Inclinarea omului modern spre a crede e nemaipomenită. Când simt massa în mâinile mele şi această credinţă care o are, sau când mă amestec cu ea şi ea aproape mă striveşte, atunci mă simt o bucată din această massă. Şi cu toate acestea rămâne totdeodată o bucată de aversiune, cum o resimte artistul faţă de materia pe care o prelucrează. Nu sparge oare uneori sculptorul marmora, de furie fiindcă nu capătă sub mâinile sale forma exactă a primei sale viziuni? Şi în cazul nostru, se întâmplă uneori ca materia să se ridice împotriva sculptorului.

El făcu o pauză, apoi încheiă;

— Totul constă în a stăpâni massa ca un artist.

PRIMEJDIILE DICTATURII

Libertate? zise Mussolini cu vocea lui surdă şi sonoră totdeodată. Fiindcă revii mereu la acest subiect, vreau să constat încă-odată, că în statul nostru, libertatea nu lipseşte individului. Are mai multă decât individul izolat, fiindcă statul îl apără; de fapt e o părticică din el. Pe când celălalt e izolat.

— Cu toate acestea, — răspunsei eu — încă în 1919, aşa dar când eraţi deja fascist, aţi scris cuvinte frumoase despre menţinerea anumitor cuceriri ale progresului nostru occidental: „Libertatea individului, a spiritului, care nu trăeşte numai din pâine: libertate, altfel decât în cazarmele lui Lenin sau ale subofiţerului prusac; căci asta ar fi reîntoarcerea la barbaria secolului al XI-lea".

El răspunse rece şi în general:

— Şi am căutat să realizăm această libertate în măsura posibilităţilor actuale.

— Ar exista un mijloc de a convinge lumea de acest lucru.

El mă privi.

— Dacă d-voastră, — urmai eu, — care timp de patru ani aţi guvernat cu o opoziţie şi o critică, acum după alţi şease ani, aţi reda libertatea presei şi a criticii.

— Aş putea s'o fac, — zise el scurt, — dar n'ar folosi la nimic. N'ar îmbunătăţi situaţia. Lupta, am mai spus-o doar, se dă azi în lucruri.

Fiindcă în acest punct nu puteam înainta, adusei vorba despre Platon şi întrebai pe Mussolini, care de repetate ori a citat „Statul", ce gândea despre el. El se răsuci în scaunul său, luă o carte de pe masa alăturată şi deschise volumul gros al operilor lui Platon.

— E interesant, — zise el răsfoindu-l, — că a avut deja ideea organizării statului: Vezi? Războinic, preot şi lucrător, pe care-i compară cu organele omului: războinicul e braţul, preotul creerul, lucrătorul pântecele.

— Tot preotul mai este creerul? întrebai eu din pură răutate. Mussolini tolerează aceste mici jocuri cu calmul unui animal puternic.

— Societatea este astăzi mult mai amestecată, — zise el doar, închizând cartea groasă şi punând coatele pe ea. Astfel şedea el acum înaintea mea, dictatorul, rezemându-se pe statul pe care-l ţinea prizonier. Căpătase acum o dispoziţie sufletească mai

largă, de posesor, fiindcă mă găsea azi în plină opoziţie şi aştepta cu oarecare bucurie atacurile străinului.

— Singurul lucru, — zisei eu numai decât,— pe care în statul acesta îl cunoaşteţi poate mai puţin decât noi streinii, este teama cetăţenilor de denunţători şi intriganţi. Prin asta se nasc sentimente de nesiguranţă şi de ură.

— In orice societate, — răspunse el înveselit, — este nevoe de o parte de cetăţeni cari trebuesc urâţi, In acest punct ne asemănăm desigur cu Ruşii. Dar Juarès, socialistul *par excellence*, este acela care scrie într'una din cărţile sale: „Dacă o revoluţie durează, ea trebue şi apărată". Cu acest argument apără el revoluţia franceză, care a instituit *la loi des suspectes*, prin care lege putea condamna orice persoană suspectă. Dealtfel e germanul Hegel care a rostit fraza: „Poporul este partea naţiunii care nu ştie ce vrea".

— Politiceşte, — zisei eu, — îl cedăm pe Hegel cu plăcere străinătăţii, care îl citează azi atât de des, mai cu seamă Rusia. Noi avem în spatele nostru câteva secole de dictatură, printre cari mulţi prinţi incapabili, şi însfârşit înc'odată Bismark timp de douăzeci şi opt de ani. Ce s'a întâmplat când a plecat fără să fi format un succesor? O stâncă

a fost înlăturată, şi dedesubtul ei apărură viermii.

— Cu toate acestea el a fost acela care a făcut Germania mare, — zise Mussolini şi adăugă zâmbind: — Mi se pare că am citit asta în cartea dumitale.

— Asta-i tocmai, — răspunsei eu, — ceeace ne neliniştește în prezența marilor potentați: teama de ceeace va urma. Ştiți ce a scris Bunsen despre Bismark? Că a făcut Germania mare şi pe Germani mici.

— Se poate.

— Dictatura este specific italiană? continuai eu cu întrebările. Mussolini părea azi cu neputință de clintit din buna sa dispoziție care se manifesta prin răspunsuri prompte.

— Poate. Am fost întotdeauna țara individualismului. In această țară, în Roma antică, au existat peste şeaptezeci de dictaturi una după alta.

— Păcat, că omul e muritor, — zisei eu. Când v'ați îmbolnăvit, cred că era în 1926, ați scris, că totul a devenit problematic, fiindcă nu puteați fi înlocuit.

— Asta era pe atunci, — zise el. De-atunci au trecut şapte ani. Am încercat să formez oameni şi îi pun la încercare. Există deja o clasă conducătoare alcătuită din capete admirabile, de pildă Grandi, Balbo,

Botai, Arpinati. Bine'nţeles există situaţii istorice, cari nu se mai repetă a doua oară, sau cel puţin sub o formă mai modestă. Treci dela mistică la politică, dela epopee la proză. Orice om inteligent şi de caracter, poate reprezenta şi administra o naţiune. Dealtfel cred, că un Duce numărul doi nu va mai veni, — şi dac'ar veni, Italia nu l-ar mai suporta.

Privii la el şi zisei apoi:

— Goethe spune: „Spiritul e totdeauna autohton". — Dar...

El mă privi cu ochii mari şi repetă cu voce clară, fixându-mă în ochi:

— Da! Dar...!

Ca să salvez convorbirea mă agăţai de prima scândură venită şi întrebai:

— Aşa dar în fond garanţiile stau numai în dinastie?

— Dinastia, — zise el cu un calm redevenit desăvârşit, — este firește o continuitate, un element automat. Regele a murit, trăiască regele!

— Dacă este adevărat, — zisei eu, — că în 1920 Nitti aspira la prezidenţia republicii, atunci a eşuat fiindcă s'a izbit de spiritul monarhic al Italienilor? Germanii au avut regi timp de secole, şi totuş aceşti regi au dispărut fără urmă într'o săptămână. Italia e mult mai tânără şi a avut atâtea republici!

— Dar numai în unele părți și pentru câtva timp, — răspunse Mussolini cu însuflețire, Intreg sudul e obișnuit de secole să aibe monarhi, Când Crispi s'a despărțit de Mazzini, a scris în celebra lui scrisoare: „Monarhia unește, republica împrăștie poporul".

— Ultimii noștri regi, — zisei eu, — se rezemau pe credință. Wilhelm II și Franz-Ferdinand erau sincer convinși de ereditatea dreptului divin, și nici nu-mi pot închipui altfel un rege adevărat.

— Azi poți să fii sceptic și rege, — zise Mussolini.

— Titlul acesta n'a avut niciodată atracție pentru d-voastră?

— E o problemă care nu m'a interesat niciodată.

El rosti aceste cuvinte cu o aceeaș indiferență, ca și când l-aș fi întrebat despre noile timbre emise de curând.

— In anul 1926 ați susținut împotriva deputaților cari se retraseseră pe Aventin, că ei au vrut republica?

— Aceștia nu voiau nimic!

— Așa dar, — continuai eu, — ați apărat coroana? Și în alte momente coroana v'a apărat pe d-voastră?

El reflectă, cu expresia aceea meditativă pe care o capătă când, rezemat într'un braț,

priveşte în jos şi ridică apoi încet privirea către interlocutorul său. Atunci îl stăpâneşte gravitatea senină a fiinţei creatoare, căreia nimeni nu i-ar atribui un caracter anarhic.

— Ba da, — zise el apoi. Ba da. Se poate spune că am apărat coroana. Este datoria mea s'o apăr, dar totodată şi sentimentul meu, fiindcă sunt plin de admiraţie pentru rege. Il apreciez tot atât de mult ca patriot şi spirit civilizat. Da. Se poate spune deasemeni şi contrariul: coroana a apărat guvernul meu într'un chip constituţional şi loial.

— Când vă aud vorbind, cred uneori că mai există ţări mulţumite. Şi totuş observ contrariul în anumite cercuri intelectuale ale Italiei. Acestea vă urăsc mai puţin pe d-voastră, decât pe supra-fascistul. O scrisoare ca aceea pe care am primit-o ieri dela un poet italian, poate să descurajeze oameni de felul meu: scria în ea, că adevărul nu există decât foarte rar, libertatea însă nu există nicăeri.

— Un poet! — zise Mussolini cu un ton ironic.

— Dar n'aţi conferit chiar d-voastră statului fascist dreptul de a stabili fără echivoc toate datoriile cetăţeanului?

— Când stabileşti anumite premize, — rospunse el în general — nu trebue să te temi de unele concluzii.

— O logică napoleoniană, şi n'am nimic împotrivă. Cum judecă însă contemporanii şi generaţiile viitoare! N'aţi văzut, că cu toate marile fapte ale lui Napoleon, milioane de oameni îl osândesc încă şi astăzi de a fi executat pe ducele d'Enghien?

— Asta-i nedrept, — zise el. Era un episod care nu trebue inclus decât în ansamblul judecăţii. Dacă Napoleon n'ar fi făcut decât asta, ar fi fost de condamnat; dealtfel ar fi fost mai bine să n'aibe acest pasiv în contul său. Dar tot astfel ai putea judeca pe Cezar după faptul că a torturat pe Vercingetorix. Fără această latură ar fi şi istoria lui mai frumoasă; dar e totuş absurd ca din această pricină să condamni figura uriaşă.

— Poate că, — zisei eu, — aceste lucruri sunt consecinţele autocraţiei, unde totul culmină către o singură persoană şi unde cei prea zeloşi provoacă accidente nenorocite împotriva voinţei autocratului, Mă gândesc la asasinarea lui Mateotti. Asemenea cazuri nu sunt mai lesne cu putinţă sub un regim de dictatură?

— Crimele politice, — răspunse Mussolini cu un calm desăvârşit, — sunt tot atât de frecvente în statele democrate. Reaminteş-

te-ţi de celebrul caz sub Napoleon III; sub republica franceză s'au întâmplat multe crime misterioase, şi dacă priveşti tânăra democraţie germană, găseşti acolo, în ultimii zece ani, mai multe decât în oricare altă ţară.

PARTEA PATRA

DESPRE CÂTEVA DOMENII ALE PUTERII

DESPRE EUROPA

— Există popoare bune şi rele?

Intrebarea mea rămase suspendată în aer. O văzui desprinzându-se de pe buzele mele ca un norişor alb de şrapnelă, şi plutind către el, deasupra enormei mese întunecate, pentru a se opri deasupra capului său. Mai auziseră oare cândva pereţii acestei săli atât de bogate în istorie, o frază atât de nostimă? Şi va fi făcut să râdă pe papii cari au locuit aici? Dar poate că nici nu era atât de năroadă; poate că dimpotrivă era chestiunea morală esenţială a politicii externe, dacă o priveai sub un unghi mai larg decât prin ochelarii unui ambasador, care socoteşte ţara sa drept cea dintâi din lume iar cariera sa drept scop central al ţării sale.

Mussolini nu râse şi nu dădu niciun răspuns brutal, cum ar fi făcut un imperialist oarecare. Acest elev a lui Nietzsche, deşi el însuş condottier, analizează lucrurile; şi Cezar Borgia a făcut-o.

— Nu există popoare bune nici popoare rele, — zise Mussolini. Dar există popoare, al căror temperament e mai atrăgător decât altele. Alegere subiectivă, firește.

— Valoarea unui popor, ceeace-l face atrăgător, este oare determinată prin victoriile sale în bătălii? continuai eu întrebările.

— Nu numai prin victoriile sale, — răspunse el. Dar ele sunt fundamentul valoarei sale. Sau mai de grabă au fost. Trecem acum printr'o criză de astfel de idei. Toate națiunile au dovedit că erau gata de sacrificii. Privește azi China: cine se aștepta la această împotrivire și la acest spirit de sacrificiu din partea ei?

— V'am auzit de repetate ori susținând, că faptul de a fi pregătit de răsboi e o dovadă de sacrificiu.

— Este o parte din sacrificiu, — obiectă el.

— Știu, — urmai eu, — că pe vremuri v'ați amețit de victorie: ceeace nouă ni se pare lipsit de orice eroism, răsboiul technic, d-voastră îl priviți cu patosul unui turnir. In răsboiul mondial, în care noi nu zărim decât două coaliții întâmplătoare, nelogice, iar după ani victoria unui mașinism lipsit de spirit și pur numerică a unuia asupra altuia, d-voastră ați considerat laurii ca premiul bătăliei acordat celui mai tare, poate chiar celui mai viteaz, și ați glorificat „la vittoria senza mi-

sura"; o transpunere poetică. Dar câţiva ani mai târziu, când guvernaţi d-voastră şi aţi renunţat printr'un tratat la a treia zonă dalmatină, aţi spus în Cameră: „Nu se putea obţine un tratat mai bun". O frază înţeleaptă şi bărbătească totodată! Bismarck, care şi el la rândul său se ameţise de fumurile victoriei, spunea, când era cu sânge rece, că politica este arta posibilului.

— Bine definit, — adăogă el.

— Dacă încerc să compar aceste două atitudini, trebue să conchid, că în aceşti zece ani de guvernare, aţi evoluat spre latura moderaţiei?

— Aşa cred, — zise el cu vocea sa liniştită, sombră.

Nu era pentru prima oară în convorbirile noastre, că aduceam pe Mussolini la acest punct, care îmi pare mai important pentru Europa decât tot ce clădeşte Ducele în interiorul Italiei. Ştiu prea bine, că în astfel de răspunsuri către o persoană particulară nu există nicio garanţie. Dar cum după caracterul său deduc hotărârile sale, cari, în cazul de faţă, sunt decisive pentru patruzecişidouă milioane de locuitori, încercam să-l pun din diferite laturi în faţa acestei probleme, al cărei desnodământ nu-i în fond nicio chestie de necesitate sau utilitate, ci o chestie de caracter.

— Toate acestea nu se pot aduna într'un sistem, — continuă el după o pauză. Sistemele sunt iluzii, teoriile sunt închisori. De pildă reţeaua de tratate de amiciţie şi acorduri vamale pe cari le-am putut încheia, o consider ca o mai mare garanţie a păcii decât marile alianţe şi chiar Societatea Naţiunilor.

— Tratatele sunt şi ele închisori, — zisei eu.

— Nicidecum, — zise el cu însufleţire. Am numit odată tratatele capitolele istoriei şi am constatat că ar fi epiloguri. Această aserţiune n'are nimic a face cu celebrul „chiffon de papier" a lui Bethmann-Holweg. Nu înseamnă decât, că tratatele din 1919, întocmai ca şi o sută altele înainte, pot şi trebue să fie modificate.

— Italia a făcut tocmai propuneri foarte largi la conferinţa dezarmării. Churchill, despre care mi-aţi spus odată că îl apreciaţi foarte mult, a numit uriaşa armată franceză o garanţie a păcii. Sunteţi de aceiaş părere?

— Dimpotrivă.

— Şi totuş daţi copiilor o educaţie războinică?

— Ii pregătesc pentru lupta vieţii, — zise Mussolini. Şi deasemeni pentru lupta naţiunii.

— Când eram copii, — urmai eu, — serbam în fiecare an la şcoală victoria dela Se-

dan, douăzecişicinci de ani încă după războiul din 1870. Acest obicei a ţinut trează ura Francezilor; azi faceţi acelaş lucru cu cu bătălia dela Marna. Pentru ce repetaţi şi d-voastră asemenea serbări cari trebue să jignească pe inamicul de ieri?

— Noi nu serbăm pe 24 Mai, data la care a început războiul, ca un triumf asupra celor învinşi. Asta îţi arată întreaga mea atitudine politică. Considerăm data acestei hotărîri ca o dată revoluţionară; pe atunci poporul se pronunţase împotriva voinţei parlamentarilor. Cu asta a început revoluţia fascistă.

— E greu pentru copii, să înţeleagă această deosebire importantă. Serbările victoriilor trec în sânge. Copiii sunt cruzi faţă de animale şi deaceea uşor de educat pentru războiu.

— Sânge! — zise el posomorît. Oamenii nu remarcă războiul, decât când curge sângele. Dar n'avem şi azi un războiu vamal? Toată lumea cumpără maşinile Ford fiindcă sunt mai ieftine, şi totodată înjură America.

— Aşa dar războiul vamal e o sursă de primejdie pentru pace?

— Deaceea sunt împotriva drepturilor vamale, — zise el, — şi le-am urcat mai puţin decât alţii. In plină lumină a secolului XX-lea, acest zid chinezesc ne întoarce la evul mediu, la economie comunală.

— Preşedintele X, care conduce unul dintre

cele mai puternice state din lume, mi-a explicat vara trecută că asta n'ar fi decât o criză ca multe altele înainte şi că în curând ea va fi biruită.

— Eu o consider mai degrabă, — zise el, — ca o criză a sistemului capitalist. Intregul sistem e în joc.

Aveam de mult în inimă sentimente asemănătoare acelora ale marchizului Posa. Acum profitai de ocazie şi zisei:

— Dacă credeţi toate acestea, dece nu fondaţi Europa? Napoleon a încercat-o, Briand a încercat-o, Briand e mort, şi, într'un chip paradoxal, moştenirea vă revine tocmai d-v. Azi păreţi mai apropiat de această idee decât acum cinci ani! Tocmai evoluţia d-voastră ne-ar garanta seriozitatea acestei mari întreprinderi, căci acel care s'a urcat încet până la pisc, odată ajuns sus, e mult mai tare. Mussolini, fondatorul Europei: aţi putea fi cel mai mare om al secolului!

Incercai încă mult timp să-l conving, fiindcă această cauză e pentru mine o religie. El mă privi ca altădată regele Filip pe acel ciudat utopist de Posa. Apoi răspunse încet şi rece:

— Da, azi sunt mai aproape de această idee decât acum cinci ani. Dar n'a venit încă momentul. Trebue să lăsăm mai întâi criza să producă efecte şi mai profunde. Noi

revoluţii vor veni. Acestea vor forma abia noul tip al Europeanului.

DESPRE ŢĂRI STRĂINE

Asistasem la o premieră a operii şi văzusem în loji mai multă eleganţă şi pietre preţioase decât la operele din Paris şi New-York în ultimi ani. Cortegiul trăsurilor, pe cari piaţa nu le putea cuprinde nici pe jumătate, impunătorul număr de servitori, în sfârşit întreaga notă de ansamblu nu dădea impresia că lumea ar fi în friguri. Roma părea hotărîtă să nege răscoala elementelor sociale. Cu câteva săptămâni înainte fusesem la opera din Moscova, unde se cânta şi se juca tot atât de bine, unde se dansa mai bine iar pe scenă se desfăşura tot atâta strălucire. La Moscova ningea pe scenă (se juca „Dama de Pică"), pe când la Roma grădina lui Don Pasquale era sugestiv împodobită cu ghivece de flori.

Dar aspectul teatrului din Moscova, cu cei cinci mii de spectatori şi spectatoare, producea acelaş efect ca fanfara care vestea sosirea comandorului în mijlocul lui *Don Juan*. Imbrăcate în cenuşiu, uneori cu câte o pată de culoare mai deschisă, toate aceste fiinţe dornice de iluzii, şedeau parcă într'un repaos

economisit peste zi, abandonându-se mirajului şi muzicii. Deasupra tuturor capetelor plutea lupta de azi şi de mâine, iar când păräseau clădirea prin poarta cea mare, nu era nicio träsură afară; numai două sănii aşteptau un client care să le poată plăti. Un lanţ de tramvae electrice ducea acasă pe oamenii aceştia agitaţi şi zi şi noapte, în timp ce formidabila realitate ştergea repede din mintea lor tablourile fantastice ale operii.

Cu toate acestea asemănările dintre sistemul roman şi moscovit sunt atât de puternice, încât povestii lui Mussolini despre aceste două reprezentaţii teatrale, ca să-l aduc la această temă. Mai întâi spuse generalizând:

— Deosebirile? Noi avem proprietate particulară, Ruşii n'au. Noi am pus capitalismul sub control, Ruşii l-au desfiinţat. La noi partidul depinde de guvern, la ei invers.

— Partidul şi guvernul, — zisei eu, — sunt unite în persoana d-voastră, şi acelaş lucru era şi la Lenin.

— Nu neg asemănările.

— Inainte de răsboi, aţi scris odată în „Avanti": „Socialismul nu e o chestie idilică, paşnică. Nu credem în sfinţenia vieţii". Nu i asta fascism?

— E acelaş lucru.

— Iar despre fascism aţi scris: „Dacă fas-

cismul n'ar fi o credinţă, cum ar putea trezi curaj şi ardoare?" Nu-i asta comunism?

— Nu mă priveşte.

— Aşa dar ceeace deosibeşte ambele sisteme de toate celelalte, e credinţa pe care d-voastră şi Ruşii o pretindeţi şi o obţineţi?

El afirmă din cap:

— Mai mult. Ne asemănăm în tot ce este negativ. Şi noi şi Ruşii suntem împotriva liberalilor, democraţilor, parlamentelor.

— Aţi scris în 1919 sau 1920, că Lenin a scăpat Rusia de autocraţie şi aţi proorocit că Rusia va deveni odată una dintre cele mai productive forţe ale pământului.

— Nu este pe cale să devină? — replică Mussolini.

— Lenin trebue să vă fi cunoscut. Se pare că a spus Italienilor: „De ce aţi pierdut pe Mussolini?"

— Că a spus acest lucru, e exact. Dar dacă l-am întâlnit cu alţii la Zürich, de asta nu sunt sigur. Işi schimbau mereu numele. Pe atunci am avut cu toţi numeroase discuţiuni.

— Mă miră, că v'aţi putut înţelege cu Ruşii, dat fiind temperamentul d-voastră anti-slav.

— E adevărat, — zise el, — că Ruşii isbutesc foarte greu să se facă complet înţe-

leşi. In patima lor de a afla fondul lucrărilor, răstoarnă adeseori ideile.

— In tinereţea d-voastră, — zisei eu, — şi la redacţie aţi filozofat foarte mult cu camarazii d-voastră. Asta nu vă lipseşte azi?

— Azi nu mai pot filozofa. Trebue să procedez.

Răspunsul fusese scurt, încet şi hotărît; suna ca ciocniturile aparatului Morse.

— De curând, la Moscova, — zisei eu, — am găsit două lucruri la toată lumea, sau aproape la toată lumea: lucru şi speranţă. Aici e la fel?

— La fel, Numai că nu putem găsi de lucru pentru toţi.

— Aţi săvârşit lucruri mari cu şomerii. Indoielile noastre faţă de dictatură dispar la vederea lucrărilor d-voastră.

— Şi unul dintre cei mai buni ingineri ai noştri, — zise el, — Omodeo, care a construit lacul artificial din Tirso în Sardinia, clădeşte acum pe Nipru cele mai mari diguri din lume.

— Un simbol, — zisei eu. Clădiţi, perfecţionaţi, construiţi ca Ruşii. Siliţi băncile să sprijine fabricile, iar fabricile să-şi menţină lucrătorii. Nu ştiu dacă asta e socialism de stat; numele nu-l face.

— Asupra acestui punct trebue să ne înţelegem bine, — zise Mussolini înaintând şi

rezemându-şi amândouă braţele pe masă, fiindcă voia să explice ceva mai precis. Statul fascist conduce şi controlează pe patroni, dela pescărie până la industria grea din Val d'Aosta. Acolo statul e proprietar de mine şi zăcăminte. Statul execută transporturile, fiindcă lui îi aparţin căile ferate. Numeroase uzine sunt ale Statului. Totuş asta nu-i câtuş de puţin socialism de stat, căci noi nu dorim un monopol, unde statul face totul. Noi numim asta intervenţia statului. Toate acestea sunt definite în *Carta del Lavoro*. Când ceva nu funcţionează, intervine statul.

— Şi această evoluţie se găseşte în crescendo? întrebai eu. Şi capitalul va asculta întotdeauna?

— Absolut în crescendo, — răspunse el. Capitalul va asculta până la sfârşit. N'are mijloace de împotrivire. Capitalul nu este un Dumnezeu; e un instrument.

— Toate acestea ne dau impresia, — zisei eu puţin cam pripit, — că reveniţi dacă nu la începuturile d-voastră, cel puţin în apropierea ideilor d-voastră de altădată.

— In general îmi ard corăbiile în spatele meu. Dar de experienţele vechi mă folosesc.

Văzând că asupra acestui punct nu se lăsa împins mai departe, adusei vorba despre Franţa şi zisei:

— Aţi vorbit de curând despre neverosimilitatea republicei în Italia. Credeţi că în Franţa republica e asigurată?

— A câştigat războiul. Asta e baza.

— Francezii au fost numiţi Chinezii Europei, fiindcă se închid îndărătul zidurilor lor ignorând mai mult sau mai puţin restul Europei. Dar totodată sunt atât de sensibili la glorie şi putere. Cum se face că spiritul mic burghez păşeşte împreună cu spiritul reprezentativ?

— Aici intrăm într'o psihologie tipică franceză, — răspunse Mussolini. Pe baza individuală, Francezul e mic; pe baza naţională e mare. Fireşte. Are în urma sa secole de viaţă naţională unită, un şir de regi mari. Asta ne lipseşte nouă Italienilor.

— Personal, aţi câştigat mult dela cultura franceză?

— Foarte mult. Renan în probleme filozofice, Sorel în sindicalism şi alte probleme actuale. Ş'apoi, mai ales, uriaşul Balzac.

— Englezii au fost porecliţi Romanii moderni, — zisei eu fără tranziţie. D-voastră sunteţi expertul calificat pentru această chestiune.

— Romanii moderni? Nu. Dar au unele calităţi ale vechilor Romani: empirism, înverşunare, răbdare.

— Mă miră, — zisei eu, — că Anglia e

aşa de puţin iubită aci. Asta vine oare de acolo, că este cel mai puternic sprijin al democraţiei, al democraţiei pe care o negaţi?

— Nu Englezii sunt nepopulari la noi, — zise el, — ci străinii în general. Toate simpatiile în afară au diminuat. O mişcare nouă ca a noastră verifică toate frazele tradiţionale. S'a vorbit timp de o jumătate de secol despre prietenia tradiţională dintre noi şi Anglia. Noi agităm problema şi întrebăm: „Unde este?" Sau chiar „fraternitatea latină". Sunt oare francezii latini şi şi-au dovedit fraternitatea? Acest mod de a revizui valorile e complectamente fascist.

— Am constatat că sunteţi mai popular în America decât oriunde în altă parte, — zisei eu. In sute de intervievuri am fost întrebat: *How do you like Mussolini?* Şi totuş acolo toţi sunt împotriva oricărei dictaturi.

— Cu toate acestea au una — zise el cu însufleţire, Situaţia preşedintelui e aproape omnipotentă, garantată prin constituţie.

— Ar putea să fie.

— Nu, este chiar!

— Vara trecută am vorbit cu Hoover şi Borah. Deosebirea dintre caracterele lor şi deci şi dintre vederile lor politice e însă mai mare decât se pare. Şi asupra datoriilor şi-au exprimat două păreri deosebite. Poate America să anuleze complet datoriile?

— Trebue anulate.

— Aş vrea acum să vă pun trei întrebări, cari mi-au fost puse necontenit de cealaltă parte a Atlanticului.

— Prima este uniunea liberă? întrebă el.

Eu începui să râd şi el urmă:

— O greşală. Uniunea liberă nu rezolvă problema. O problemă dificilă, pe care nici căsătoria civilă nici religioasă n'o rezolvă. Dar, una peste alta, metoda veche rămâne încă cea mai bună. A doua întrebare e relativ la prohibiţie?

— Firește.

— O catastrofă, — zise el. Eu personal nu beau aproape deloc, dar ce s'a întâmplat! După secole au jignit natura omului care în toate timpurile a cultivat viţa de vie şi a băut vin. Urmarea este că au acum un alcoolism mult mai grav. Şi a treia întrebare?

— Tehnica şi recordul, — zisei eu. N'am împărtăşit niciodată disprețul arogant al literaţilor faţă de tehnică. Când acum câţiva ani am citit, că prima d-voastră călătorie oficială în Sicilia, aţi făcut-o la volanul automobilului d-voastră, atenţia mea fu trezită — deşi pe atunci eram plin de sceptism faţă de tot ce se petrecea aici — căci asta era totodată împăptuirea şi simbolul. Desigur, voiaţi să arătaţi cetăţenilor, ce înseamnă: a conduce.

El dădu afirmativ din cap şi zise:

— Majoritatea reproşurilor aduse tehnicei sunt nedrepte. Acest produs al minţii omeneşti a dat rezultate mari. Fără tehnică, unde ar fi marile transatlantice, podurile, tunelurile, avioanele? Oare omenirea trebue să facă o săritură înapoi, şi să se înhame iarăş la căruţa antichităţii, când există automobilul, care-i mai iute, mai comod şi chiar mai sigur? Nebunia nu constă decât în mania de a voi mereu să întreci pe alţii: cine stă mai mult timp cocoţat într'un pom sau cine dansează mai mult?

— Nu este surprinzător, — zisei eu, — ce puţin interes pentru politică posedă cetăţenii unei ţări ca America, după o sută cincizeci de ani de democraţie?

— Aici vezi cum capitalismul extermină politica, — răspunse el cu vioiciune. Ţara cea mai capitalistă e cea mai puţin politică din lume. Odată la patru ani, la alegeri, se agită pentru a afla dacă se va bea mai mult sau mai puţin sau pentru alte chestiuni de acest gen, după care candidatul căzut telegrafiază felicitările sale preşedintelui ales. Asta este poate *fair play*, dar nu este o luptă.

— Dar este oare american? întrebai eu. Pentruce există în lume aşa de puţini oameni de stat capabili, într'o clipă când ar fi mai necesari ca oricând?

— Fiindcă azi politica e mult mai complicată decât înainte. Ş'apoi capitalismul a înghiţit interesul pentru politică: toată lumea se interesează azi numai pentru chestiunile de bani, ale sale proprii şi ale altora. Unde sunt timpurile când toată Europa asculta discursurile lui Peel sau Disraeli, chiar acelea ale lui Juarès şi Clemenceau! Azi ascultă două sau trei fraze la radio, întoarce butonul, şi nimeni nu le studiază. Oamenii nu mai vor azi să guverneze, vor să fie guvernaţi şi lăsaţi în pace. Dac'ar exista mai mulţi bărbaţi de stat mari în Europa, ar fi şi mai puţine partide.

Trecui la Germania şi comparai silinţele şi aptitudinele la Germani şi la Americani.

— Germanii au săvârşit lucruri mari în acest ultim deceniu, — zise Mussolini.

— Unde vedeţi d-voastră cauza prăbuşirii?

— Germania a fost bătută de o coaliţie mondială.

— Şi în cei cincizeci de ani precedenţi, — întrebai eu, — nu vedeţi nici o cauză indirectă?

El făcu o pauză, mă privi cercetător şi zise apoi încet şi hotărât:

— Tot ce a creiat Bismark în treizeci de ani, a fost folositor Germaniei. La un bărbat de stat contează şi durata timpului în

care guvernează. Ceeace ai susţinut deunăzi despre Beethoven şi Shakespeare, se aplică şi aici, şi Bismark a avut timp. Dar tot ceeace a urmat apoi, cei douăzeci şi cinci de ani de domnie ai lui Wilhelm II, a distrus cele precedente. Asta nu mai era politică. Cred că ai expus bine asta. De aceea cu Kaiserul orice pace era cu neputinţă.

— Istoriceşte vorbind, socotiţi drept bună politica germană de execuţie din primii ani după războiu? întrebai eu mai departe.

— Era singura posibilitate. O altă politică în primii ani, ar fi avut cele mai grave consecinţe pentru ţările învinse, ţinând seama de violenţa pasiunilor şi de alianţe de războiu cari încă mai subsistau. Rathenau, pe care l-am cunoscut în anul 1922, era unul dintre cele mai fine spirite şi una dintre minţile cele mai pătruzătoare pe care le-a avut Europa în ultimul sfert de secol. Cât de mult îl apreciam pe Stresemann am scris-o la moartea sa. A liberat Rinul cu cinci ani înainte de data fixată prin tratat.

— Nu era el un Mussolini inversat? întrebai eu şi văzând privirea lui uimită continuai: — Plecat dela naţionalism pentru a ajunge la internaţionalism.

— Dar situaţia ambilor bărbaţi era deosebită, — zise el.

— Pentrucă şi caracterul ambelor popoare

este diferit, — răspunsei eu. Fascismul citează adeseori vechea disciplină prusacă, şi totuş Prusia avea cel mai puternic partid socialist.

El surâse, încruntă sprâncenile, dând chipului său expresia cea mai şireată :

— Există mult prusianism în socialismul german. Cred chiar că acolo se găseşte cheia disciplinei sale.

— Aşa dar fascismul poate fi exportat în Germania ?

— In nicio ţară, zise el. E un produs italienesc. Dar unele dintre concepţiile sale s'ar potrivi Germaniei : organizarea profesiilor pe grupuri şi a acestor grupuri în raporturile lor cu statul. Sistemul corporativ în Germania este deja pregătit prin marile organizări şi n'ar însemna decât un pas mai departe. Apoi controlul capitalului şi al muncii.

— Mi-aţi spus odată, — răspunsei eu, — că Italienii au fost prea multă vreme critici, şi de aceea trebue acum să înveţe să asculte. Germanii în schimb au ascultat câteva secole, deci este timpul pentru ei să devină odată critici.

Acesta e motivul pentru care unul ca mine preferă cinci sute de mediocrităţi în Reichstag în locul unui conducător superior. Germanii au păcatul de a asculta ; deaceea nu vrem să lăsăm fascismul să încolţească la

noi. Ş'apoi lipsa absolută de conducători de speţa d-voastră, arătă că „poporul de gânditori" naşte, ce-i drept, pe marii profesori ai dictatorilor: Marx, Hegel, Nietzsche, dar nu naşte dictatori. Acesta e şi motivul pentru care Germanii nu fac niciodată revoluţie.

— Dar Luther? întrebă Mussolini.

— Singurul care a reuşit, Dar pentru a evita acest cuvânt de rău augur, s'a dat revoluţiei sale numele pudic de reformă. „Revoluţia — a putut spune Bismark, când între anii 1860 şi 1870 Napoleon III l-a întrebat dacă nu-i de aşteptat o revoluţie — revoluţie în Prusia nu fac decât regii".

Mussolini reveni la dictatură, printr'o digresiune care nu mi-o mai amintesc, şi zise:

— Dintre toate formele dictaturii Germania o preferă pe aceea exercitată printr'o puternică birocraţie bine organizată şi mereu puţin retrasă de lume, Acolo dictatura nu se exprimă printr'un singur om, sau printr'un şir de oameni cari stau în vitrină expuşi la vedere. Ea se face uneori sub forma societăţii pe acţiuni, se întinde deci dela carteluri până la consilierii secreţi: Holstein deoparte, Krupp sau Thyssen de partea cealaltă.

— Această idee despre două Germanii ne-a dăunat mult în opinia mondială. Una, aţi schiţat-o tocmai. Cealaltă e aceea, care

a dăruit lumii două dintre cele mai mari spirite ale secolului: Goethe şi Nietzsche. In răsboi aţi pierdut contactul interior cu această cealaltă Germanie?

— Niciodată. Nu-l pot pierde.

CONSTRUCTIVISM INTERIOR

Micul avion descoperit coborî până la o sută de metri, pe când plutea deasupra mlaştinelor Pontine, iar pilotul — în limbajul mut al aviatorilor — îmi circumscrise cu mâna terenul gata secat. In lucrări măreţe se desăvârşeşte acum aici, ceeace de două milenii au încercat zadarnic mai întâi Romanii, apoi papii. O suprafaţă de mii de chilometri pătraţi, pe care până azi nimeni nu putea locui, unde numai vânătorii locuind la marginea pădurilor consacrau vânătoarei de păsări câteva luni de existenţă nomadă, va fi acum deschisă vieţii omeneşti, iar peste zece ani, sute de mii de oameni vor putea vieţui acolo, unde azi malaria sileşte pe toţi să fugă. Intreaga suprafaţă se întindea sub mine ca pe o hartă, vedeam de sus liniile paralele ale noilor brazde, recunoşteam şirul de canale principale şi laterale cari se prelungesc până la mare, pentru a vărsa acolo apa mlaştinelor.

Când, puţin timp după aceea, revăzui din automobil, acelaş ţinut, cu prilejul unei excursii făcute de Mussolini, în mijlocul agitaţiei a sute de fascişti, avui o viziune mai puţin clară despre această uriaşă lucrare, decât în cursul acelei sumare vizite aeriene.

Povestisem înainte lui Mussolini despre sborul meu şi îi adusesem sfârşitul lui Faust, unde centenarul spune înainte de a muri :

»O mlaştină se întinde la poalele munţilor,
Infectând tot ce s'a dobândit pân'acum ;
A seca deasemeni mocirla puturoasă,
Ar fi ultima şi cea mai frumoasă dintre cuceriri.
Voi face loc la milioane de oameni,
Pentru a trăi dacă nu în siguranţă, cel puţin
[activi şi liber.».

Fiindcă Mussolini nu pierde niciodată sensul actului simbolic, ceeace consider întotdeauna drept semnul spiritelor de valoare, surprinzătoarea paralelă cu *Faust* îl mişcase, şi citi încet versurile germane.

Apoi în excursia aceea la mlaştinele Pontine, când ajunserăm la locul unde şaptezeci de tractoare, orânduite în două şiruri, aşteptau un semn pentru a porni, brăzdând pentru prima oară pământul acesta milenar, Mussolini mă chemă la el şi arătându-mi munca tractoarelor, zise :

— Iată pe centenarul Faust!

— Fiecare tractor costă mai puţin decât un tun, — răspunsei eu sec.

— Mai puţin decât un obuz, — zise el pentru a mă întrece şi începu să râdă.

Acesta a fost cel mai bun moment al întregii excursii. Într'alt moment îl văzui urcând scara exterioară a unei mici colibe de adminstraţie, oprindu-se şi studiind de sus până jos tariful salariilor zidarilor, afişat acolo. In această clipă legătura dintre tinereţea sa de zidar şi a prezentului său ca părinte al statului, era restabilită simbolic şi vizibil totodată.

Când în seara aceleiaş zile ne găseam iarăş şezând faţă în faţă la marea masă, reîntorşi din vacarmul cu prea mulţi fotografi în liniştea acestei săli înalte, făcui legătură cu cele pe cari tocmai le văzuserăm şi zisei:

— Vă amintiţi de comorile pe cari Napoleon la Sfânta Elena le enumăra ca rezultat efectiv al vieţii lui? El citează cu numele lor digurile şi canalurile, porturile şi străzile, fabricile şi locuinţele: o listă, o pagină întreagă, — iar numele bătăliilor dispar în dosul acestor opere măreţe ale umanităţii potolite. Oare nu aceste lucruri sunt acele cari vă dau şi d-voastră cea mai mare satisfacţie? Şi n'aţi avut şi altădată dorinţa de a construi astfel?

— De zeci de ani, — zise el cu voce înceată.

— Cu asemenea mărturisiri, — zisei eu, — strigătul fascist după mai mult spaţiu mă sperie mai puţin. Nu mi-am putut închipui niciodată, că tocmai d-voastră vedeţi fericirea unei naţiuni în mărimea teritoriului său. Cu atât mai puţin înţeleg, cum într'o ţară atât de îngustă, aţi putut institui prime pentru înmulţirea naşterilor. Dimpotrivă, mai de grabă mi se pare că malthusianismul e mai indicat aici decât oriunde în altă parte.

Mussolini se supără deodată; nici înainte, nici după nu l-am văzut pierzându-şi calmul. Intr'un chip cu totul neobişnuit îmi svârli în cap argumentele sale şi vorbi de două ori atât de repede ca de obicei, când îmi răspunse într'un ton hotărît:

— Malthus! asta înseamnă economiceşte o greşală, iar moralmente o crimă! Diminuarea numărului populaţiei aduce cu sine mizeria! Italia a fost mai săracă cu şaisprezece milioane de locuitori, decât azi cu patruzeci şi două. Aceşti patruzeci şi două milioane de locuitori au azi o situaţie mai bună decât jumătate din ei cari trăiau sub autoritatea papei, a Veneţiei sau a Neapolului: mizerabili şi ignoranţi cum erau! Acum treizeci de ani am văzut asta la mine acasă. Industria a stimulat instrucţia, capacitatea a crescut înmiit!

— In toate ţările, — zisei eu. Iar în ceiace priveşte forţa unei naţiuni, Franţa, cu sistemul ei de familii cu doi copii, a dovedit totuş ce poate, atunci când trebue.

— Franţa n'a dovedit nimic! strigă el cu însufleţire, — şi după înflăcărarea cu care vorbea, înţelesei că auzise adeseori obiecţia mea, dealtfel foarte naturală. — Dacă n'ar fi sărit jumătate din lume în ajutorul ei, Franţa ar fi fost azi nimicită. Ş'apoi ascultă: dacă în 1914 Franţa ar fi avut cincizeci şi cinci de milioane de locuitori în loc de treizeci şi cinci, Germania n'ar fi făcut războiu!

— Cu aceste idei, pe care nu le pot urmări, — zisei eu, — înţeleg că prigoniţi avortul, ceiace ne este complet străin.

Furia sa încă nu-i trecuse, când îmi svârli imediat înapoi:

— Ruşii îşi pot permite alte legi. Ce le pasă lor dacă au un excedent de natalitate de trei milioane pe an, sau cinci, sau unul singur? Dar asta înseamnă o diminuare a forţei naţionale! Dacă aş permite avortul, în scurt timp totul ar depinde de bunul plac al fiecăruia! In acest punct noi şi Ruşii suntem antipozi.

— Atunci sunt de partea Ruşilor, — zisei eu. In viaţa politică, aceştia pun femeea pe acelaş picior de egalitate cu bărbatul.

Asta părea să mai fi lipsit ca să-l scoată com-

plet din sărite. Tonul său deveni şi mai îndârjit:

— Femeea trebue să fie pasivă! strigă el cu însufleţire. Ea este analitică, nu sintetică. A făcut ea oare în decursul secolelor arhitectură? „Clădeşte-mi o colibă, nu un templu", îi spui. Nu poate. Ea e străină de arhitectură, sinteza tuturor artelor: asta-i un simbol al destinului ei. Ideea mea despre rolul ei în stat e împotriva oricărui feminism. Bine'nţeles femeea nu trebue să fie o sclavă, dar dacă le-aş da dreptul la vot, mi-ar râde în nas. In statul nostru femeea nu trebue să conteze. In Anglia există trei milioane de femei mai mult decât bărbaţi, la noi cifrele sunt egale. Ştii dumneata unde ar putea sfârşi Anglo-Saxonii? In matriarhat!

Fiindcă asupra acestui punct nu se putea vorbi cu el, trecui la o chestiune de amănunt:

— Statul fascist face cel puţin acelaş lucru pentru mama copilului neligitim ca şi pentru soţia legitimă?

— Noi facem mai mult pentru mamă decât oricare alt stat din Europa. Dacă mama este soţia sau numai prietena procreatorului, asta nu ne priveşte. Aici nu ne abatem dela biserică. Ea îşi are filozolia ei proprie, doctrina ei, lumea ei.

Văzând că asupra acestui punct avea idei perfect stabilite, preferai să reviu la ceiace

vorbiserăm cu puţin înainte despre Rusia şi îl întrebai, dacă e adevărat că în *Carta del Lavoro* a adăugat cu mâna sa articolul care spune că iniţiativa particulară este cel mai puternic şi mai folositor mijloc pentru producţie.

— Exact, — zise el vădit potolit. — Dar am mai stipulat deasemeni, că unde nu există, acolo intervine statul. *Carta del Lavoro* stă deja în afara capitalismului.

— Aţi numit organizaţia Balilla copilul d-voastră preferat. Această educaţie nu este oare o primejdie pentru familie? Şi în ce constă de fapt deosebirea dintre educaţia d-v. şi educaţia copiilor prin soviete?

— Noi educăm copii după ideea naţiunei,— zise el — sovietele după ideea de clasă. Sfârşitul e acelaş: amândoi întegrăm individul în întregul statului. Din aceşti copii caut să formez treptat o elită, printr'un triaj din ce în ce mai restrâns.

— Atunci, — zisei eu, — ar trebui să atrageţi către profesorat elementele cele mai bune ale naţiunei. Dac'aş avea de condus un stat, aş plăti cele mai mari salarii institutorilor, pentru a atrage spiritele de elită: fiindcă ei sunt acei cari ţin viitorul în mâinile lor.

— Profesorii noştri, — zise el, — sunt de zece ori mai bine plătiţi, decât am fost plătit eu ca profesor acum treizeci de ani.

— Am citit, — zisei eu, — că Pelizzi a scris ceva despre primejdiile ascultării, şi că d-v., după cum cred, l-aţi dezaprobat.

— Numai în sensul că, — zise el, — copiii şi soldaţii trebue să înţeleagă ceiace li se ordonă. Ordinul nu trebue să fie absurd. Trebue să simtă până la ce punct e rezonabil. Pretutindeni, interpretarea este principalul, nu ordinul. Legea are totdeauna ceva rece, cadaveric. Practica este o chestiune omenească, diferită, bogată în nuanţe. Legile nu constitue decât o parte din ea, şi nici măcar cea mai principală.

— Aveţi de o mie de ori posibilitatea de a examina cazurile individuale sau a ordona un examen. Asta e ceiace Frideric cel Mare a făcut mai bine la bătrâneţe.

— Acum trei ani am cerut să se stabilească cifra acestor cazuri. In şapte ani de guvernare au fost un milion şi jumătate de cazuri individuale, cari toate au trecut pe la mine.

ROMA ŞI BISERICA

Inainte de a aduce convorbirea asupra bisericii, m'am dus la un eclesiast roman, care a jucat un mare rol în tratativele dinainte şi după împăcare. Deosebirea dintre tonul convorbirii fu catastrofal. Acest venerabil preot

se prefăcu ca şi când lumea n'ar şti nimic despre dificultăţiile şi neînţelegerile dintre cele două puteri. El le trecu aproape complet sub tăcere în trecut şi complet în prezent. Era tipul iezuitului umil şi puternic, pe care-l cunoaştem din dramele lui Schiller sau din romanele fanceze.

Când mă reîntorsei la puterea lumească, începui cu replica lui Cavour: «*Libera chiesa in libero stato*» (Biserică liberă în stat liber), şi întrebai pe Mussolini, dac'o acceptă.

— Irealizabil cu Biserica noastră catolică, — zise el. Dacă examinezi acest cuvânt mai deaproape, îşi pierde sensul. Nu există decât două situaţii posibile: sau o completă despărţire a ambelor puteri, statul ignorând biserica, ori îşi aranjează cu ea chestiunile comune. Amândouă au aceiaş materie înaintea lor, care-i omul, odată ca credincios, odată ca cetăţean. Eu am încercat-o în diferite feluri. In anul 1923 am vrut să dau popularilor cinci locuri în guvernământ. Don Sturzo a stricat totul. Credea că poate continua să joace cu mine vechiul joc, cum a făcut-o cu Giolitti. Atunci l-am dat afară.

Asemenea expresie sau o altă expresie la fel de tare n'a întrebuinţat Mussolini niciodată vorbind despre duşmanii săi; conchisei deci, că Don Sturzo trebue să-l fi supărat foarte rău.

— Dar pentru ce aţi amânat înţelegerea cu încă cinci ani? întrebai eu.

— Trebuia, — zise el, — pentru a limpezi toate chestiunile. Ele sunt întotdeauna de natură foarte delicată. Dar când Biserica îşi are sediul în capitală, atunci delicateţea se mai face pe deasupra simţită geograficeşte şi topograficeşte. O capitală şi în acelaş timp un oraş care aparţine altuia! Cel puţin patruzeci şi patru de hectare!

— In anul 1920, părintele german Ehrle, actualul cardinal, mi-a expus pe harta sa planul Vaticanului. Pe-atunci papa Benedict XV era supărat pe el din pricina publicaţiei pe care o făcuse în timpul războiului. Ştiţi, că cu ocazia acestor tratative aţi făcut un lucru nou în istorie? (El mă privi întrebător.) E desigur pentru prima oară, că doi potentaţi independenţi şi singuri stăpâni pe hotărîrile lor, au negociat timp de trei ani de zile unul cu altul, în acelaş oraş, fără să se vadă o singură dată.

El râse încet, tăcu un gând ce-i trecea prin minte şi zise:

— Acum am văzut pe papa.

Toată Roma discuta pe atunci despre această vizită şi se spunea că Mussolini ar fi îngenunchiat şi ar fi sărutat mâna papei. Cum după împăcare îl găsisem într'o zi foarte supărat pe papa, nu dădui mai întâi crezare a-

cestui svon. Acum însă abordai pe ocolite această chestiune extrem de importantă pentru cunoaşterea omului.

— Am fost primit de cei doi papi din urmă, cari îndepliniau ceremonialul într'un chip foarte diferit. Ş'atunci m'am întrebat, dacă un bărbat având oarecare mândrie, când nu e credincios, are în definitiv dreptul de a se supune acestui ceremonial.

Mussolini răspunse;

— In general mă conformez regulelor ţării al cărei oaspete sunt. De data asta însă am cerut în prealabil să fiu dispensat de datoria de a îngenunchia şi a săruta mâna papei.

— Credeţi, — întrebai eu mai departe, — că un bărbat de stat religios, poate trăi mai uşor cu Biserica decât un altul?

— Trebue făcută deosebirea dintre credincioşi şi bisericoşi, — răspunse el. Dacă bărbatul de stat îşi trăieşte viaţa sa interioară în religia majorităţii concetăţenilor săi, atunci aceasta devine un element special de forţă şi concordanţă. Dar participarea la cult, este o chestie personală. De pildă ministrul care tocmai a expulzat pe iezuiţi din Spania, se duce în fiecare zi la biserică.

— In tinereţea d-voastră — zisei eu — aţi scris cele mai frumoase lucruri în sensul nietzschean, de pildă: „Când Roma a căzut sub stăpânirea lui Iisus, generaţia de suverani s'a

prăpădit, ceiace este poate singurul mare lucru în istorie". Altădată ați scris despre creștinism, că a făcut întreaga Europa de azi impotentă de a voi, dar n'a făcut-o totuș destul de reacționară, pentru a apăra feudalismul. In sfârșit ați mai spus, că ar fi venit acum spirite libere, solitare, răsboinice. cu o anumită perversiune nobilă, pentru a svârli altruismul peste bord.

— Ultima frază e a lui Nietzsche, — obiectă el.

— Este a dumneavoastră, — zisei eu și ne certarăm veseli asupra acestei chestiuni de autor. Totuș el atacă imediat problema în felul său: fără teamă și fără să ascundă nimic. Cu privirea pierdută, el se lăsă în voia reflecțiilor sale: bărbatul de stat se lupta cu revoluționarul, iar șeful guvernului împăcat cu Biserica se lupta împotriva propriilor sale sentimente îndărătnice:

— Iată-mă într'o situație dificilă — începu el — fiindcă punctul de vedere istoric diferă de punctul de vedere religios. Romani erau *beati fortes*. Mai târziu deveniră *debiles et ignorantes*. Cei din urmă vor fi cei dintâi. Revoltă de sclavi. Firește, Nietzsche are dreptate.

Și după un suspin complet imperceptibil, după o pauză continuă:

— Dacă privesc însă totul, avantajele au

fost totuş poate mai mari decât inconvenientele. Intr'un anumit sens, influenţa creştinismului a fost totuş folositoare. O fază de progres în istoria omenirii.

— Printr'o neînţelegere a doctrinei, — obiectai eu.

— Probabil, — zise el liniştit, părând a se cufunda monologic mai adânc în subiect. Petre a fost doar un fel de propagandist. Dar când a venit aici Sfântul Paul, adevăratul fondator al bisericii creştine, adevăratul organizator; ciudat! — Scrisori admirabile. — Importantă transformare din iudaism. Până în anul 69 sau 70 totul era iudaism în Ierusalim, Alexandria, Saloniki. Apoi vine deodată despărţirea, evrei să despart. Iar noua religie trece la Romani, la păgâni. Nimeni nu ştie cum s'a făcut, că la un moment dat evreii n'au mai recunoscut pe Cristos. Am întrebat pe un rabin, dar nu mi-a răspuns. Ciudat: un fapt devine întâi o legendă, apoi erezie. Aşa se întâmplă întotdeauna. Dacă creştinismul n'ar fi intrat în Roma imperială, ar fi rămas o sectă iudaică. Aşta-i adânca mea convingere. Mai trebue adăugat, că totul a fost pregătit de providenţă. Mai întâi împărăţia, apoi naşterea lui Iisus, Paul svârlit de furtună spre Malta şi ajungând apoi aici. Desigur, aşa a fost hotărît de către o providenţă, care conduce totul.

In clipa aceasta priveam la Mussolini într'un chip nou. De nicio parte şi de niciun loc al istoriei nu s'a ocupat el aşa de mult ca de Roma: astfel se consideră el ca o bucată din istoria romană. Asta o dovedeşte expresia trăsăturilor sale pe când rostea aceste ultime fraze.

Deaceia nu întrerupsei reflecţiile sale, până ce nu înălţă capul, şi mă privi prietenos, aşteptând o nouă întrebare.

— Goethe,—zisei eu,— şi mai târziu Mommsen au vorbit despre ideea universală, care se întrupează în Roma.

— Deaceia, — zise el într'un ton acum schimbat, mai logic,— deaceia ar fi fost poate mai bine pentru istoria germană, ca Armin să fi pierdut bătălia din pădurea Teutberg. Cred, că Kipling a scris: „Popoarele cari n'au trecut prin şcoala Romei, se aseamănă tinerilor cari n'au fost la şcoală".

— Dar azi—zisei eu— cum vă puteţi gândi azi să faceţi din Roma iarăş centrul lumii?

— Centrul lumii numai în sensul că are istoria cea mai bogată. Ierusalim şi Roma: alături de aceste oraşe, care oare ar mai putea conta?

— Intr'un sens asemănător am auzit odată un dicton roman rostit de buze foarte însemnate, — zisei eu fără a divulga pe autor,

spre a nu influenţa încă pe interlocutorul meu: „Luther e acela care a pierdut războiul".

— Interesant. Cine a spus asta?

— Precedentul papă, Benedict XV.

— Acesta — a fost într'adevăr un papă mare, — zise el.

— De crăciun am găsit bisericile romane ticsite de oameni. Aşa a fost şi în Rusia până de curând. Ş'acum, după un deceniu, bisericile sunt acolo aproape goale. Credeţi în continuitatea credinţei?

— Când privesc spre Spania, — zise el,— zăresc acolo o criză gravă prin care trece credinţa. Şi în Spania bisericile au fost ticsite altădată. Mai există încă şi azi religiozitate, dar este mai mult superficială decât substanţială. Pe de altă parte trebue recunoscut, că războiul şi criza trezesc sau întăresc în anumite firi un sens religios. Câţiva indivizi, chiar ofiţeri, şi chiar un prinţ german, au devenit tocmai acum religioşi.

— Deunăzi aţi relevat pe Cezar dar aţi aşezat pe Iisus deasupra lui. N'am auzit rău?

— Cezar vine după el, — răspunse el convins. Iisus e cel mai mare. Gândeşte-te numai! Să deslănţui o mişcare, care durează de două mii de ani! Patru sute de milioane de adepţi, printre cari scriitori şi filozofi! Această pildă rămâne veşnică! Şi de aici a radiat! E ciudat însă că tocmai împăraţii ro-

mani cei mai umani au prigonit mai aspru pe creştini.

— Când am văzut ieri pe Capitoliu statuia equestră a lui Marc-Aureliu, — zisei eu, — mi-a venit în minte un cuvânt de-al lui pe care l-am văzut — în împrejurări curioase — înscris ca deviză în vila lui Cecil Rhodes la Cap: „Aminteşte-ţi că eşti un Roman. Ia seama, că eşti şi un împărat.

Mussolini ascultă aceste cuvinte cu uimire, după cum trăda ochii săi. Apoi repetă cu jumătate voce:

— Ia seama, că eşti şi un împărat!

Apoi începu să râdă încet şi cam sinistru.

PARTEA CINCEA

CONVORBIRI DESPRE GENIU ŞI CARACTER

ACŢIUNE ŞI GÂNDIRE.

Nobilele săli pe cari de obicei le găseam întotdeauna goale, erau acum pline cu douăzeci sau treizeci de domni cari discutau foarte bine dispuşi, cum făceau directorii de bancă în frumoasele timpuri vechi, când după o scurtă şedinţă treceau la un dejun de lungă durată. Se hotărîse fondarea unei *Città Academica* la Roma, şi păreau foarte satisfăcuţi de recepţia la şeful guvernului.

Când Mussolini îşi scuză întârzierea cu această şedinţă, îi istorisii reflecţiile pe cari spectacolul mi le inspirase: toţi aceşti vizitatori, izolaţi sau în deputaţie, aduceau desigur întreg eul lor înaintea mesei sale de lucru.

— Şi totuş — urmai eu — semănaţi întotdeauna cu unul dintr'acele blocnotesuri noi, pe care ajunge o singură apăsare pentru ca totul să se şteargă şi să redevină imediat albe. Cum vă puteţi păstra — deasupra tuturor nimicurilor — elanul debuturilor d-voastră şi să clădiţi, ca să zic aşa, o căsătorie pe o pa-

siune? Oare prima d-voastră viziune despre stat, nu dispare în învălmăşala amănuntelor?

Un minut după Cetatea Universitară, Mussolini redevenise complet „alb". Astăzi ca şi în alte zile, întoarcerea bruscă dela chestiunile practice la discuţii platonice, părea chiar că-l înviorează ca trecerea dintr'o cameră închisă în aer liber.

— Această primejdie există,—zise el acum. Practica zilnică poate steriliza sufletul. Pentru a evita acest lucru, trebue să te laşi necontenit pătruns de suflul viu al masselor şi apoi iarăş de al individului: atunci elementul poetic se menţine, şi te poţi feri de sterilitatea birocraţiei. Asta e într'adevăr creiată pentru a ucide spiritul. Toate administraţiile suferă din pricina aceasta. Eu încerc s'o învinge, gândind la omenescul, cu mizeriile şi frumuseţile sale, cu slăbiciunile şi măreţiile sale.

— Când priviţi înapoi la aceste prime viziuni, — zisei eu, — de care vă desparte acum doisprezece ani, rezultatul obţinut este el conform cu ceeace aţi plănuit?

— Interesantă chestiune,—zise el înaintând, puse braţele pe masă şi chibzui o clipă înainte de a răspunde:

— Nu. Nu e aceeaş cale, pe care o prevăzusem. Dar acelaş călător. Calea s'a schimbat, fiindcă istoria e aceea care o face. Individul rămâne acelaş.

— Aşa dar, experienţa schimbă necontenit primul plan?

— Fireşte. Materia pe care o lucrează omul politic: omul, este doar o materie vie. Altceva este pentru un sculptor, care are de prelucrat marmoră, bronz sau piatră. Materialul meu este complex, schimbător, supus influenţii morţilor, şi chiar influenţii femeilor. Intreaga materie e atât de flexibilă, încât urmările unui act nu sunt câtuş de puţin mereu aşa cum ai gândit înainte.

— Pentru ce influenţa femeilor? întrebai eu.

Mussolini nu râde niciodată când cu una dintr'aceste fraze goale fac pe prostul pentru a-l ademeni să iasă din rezerva lui. Cunoşteam din convorbirile anterioare împotrivirea lui de a lăsa femeile să joace un rol în stat, şi conchisei din această îndărătnice, multiplicată cu fantezia lui, că femeile îi păreau prea problematice.

— Influenţa lor, — zise el, — este pentru mine un univers inexplicabil. In fond Weininger a văzut just, deşi în definitiv a exagerat oarecum. El m'a făcut să înţeleg multe.

— Imi păreţi, — zisei eu, — întocmai ca bărbaţii pe cari i-am studiat în istorie, prea mult poet, pentru ca în momentele hotărîtoare să nu procedaţi pur intuitiv, ca sub efectul unei inspiraţii.

— E adevărat, — zise el. Marşul asupra Romei a fost o astfel de inspiraţie. La 16 Octobrie îl hotărîsem într'o întrunire. Dar data de 28 am ales-o deodată, fiindcă simţeam că o singură zi de întârziere putea zădărnici totul. Marşul asupra Romei nu era cu putinţă decât în această zi.

Mussolini tăcu, pierdut în amintirile sale; apoi continâ în felul său, preferând să fie prea precis, decât patetic:

— Poate.

— Atunci,— zisei eu,— sunteţi desigur conduşi şi fără îndoială şi chinuiţi de presentimente?

— Şi una şi alta. Astea sunt evenimentele subconştiente, trupeşte şi sufleteşte. Vara presimt toamna. Presimt deasemeni şi ameninţările şi mă feresc să încep ceva în anumite zile. Când în 31 Ocotombrie 1926 mă aflam la Bologna, atmosfera mă apăsa într'aşa fel, încât am avut toată ziua presimţirea că se va întâmpla ceva. Seara a urmat atentatul.

— Şi de ce n'aţi luat măsuri speciale pentru siguranţa d-voastră?

— Pentru că sunt fatalist.

— Atunci, logic vorbind, ar trebui să interziceţi poliţiei toate măsurile de pază organizate pentru d-voastră.

— Orice pază, — zise el — are efect numai până la o anumită limită. Eu las întotdeauna

deschis o mică crăpătură neprevăzutului, bun sau rău.

— Chiar şi în ceeace priveşte hotărîrile statului?

— Mai ales. O lege poate avea tocmai consecinţele inverse, decât cele prevăzute.

— In asta există ceva real şi ceva mistic, — zisei eu. Conchid, că posedaţi talismane. Toate firile conştiente de valoarea lor îşi fabrică propriile lor superstiţii.

El făcu din cap un semn afirmativ:

— Şi eu. Şi eu am câteva.

— Se spune, — zisei eu, — că la aflarea veştii despre moartea lordului Carnavon, aţi expediat imediat o mumie ce vi se dăruise, lordul Carnavon fiind o victimă a răsbunării mormântului egiptean.

— In cazul acesta n'a fost superstiţie, — zise el. Nu trebue să târîi morţii de colo până colo. Asta e o profanare a morţii.

— Aţi observat, — urmai eu să-l întreb — că credinţa în talismane creşte pe măsură ce înaintezi în vârstă? Sau la d-voastră s'a micşorat?

— A crescut.

— Aţi descris foarte frumos tinereţea d-v. — zisei eu. E cel mai bun lucru pe care l-am citit scris de mâna d-voastră. Ciudat: acelaş lucru se întâmplă şi cu Troţki. Dacă încerc să compar acestea cu lucrările literare ale lui

Napoleon sau ale altor bărbaţi de stat, mi se pare de două ori atât de adevărat, că fără o arteră poetică, omul de acţiune nu va putea fi mare.

— Politicianul, — zise Mussolini — trebue în primul şi în ultimul rând să aibe imaginaţie, alminteri e sec şi n'ajunge la nimic durabil. Dar nu numai el. Fără un sentiment poetic, fără fantezie, nimeni nu poate ajunge la ceva.

— Şi ce vă fereşte azi să fiţi stăpânit de fantezie ?

— Experienţa.

— In tot cazul, — zisei eu, — vă rămâne arta cuvântului, fără care, de pildă, nu mi-aş putea închipui cariera lui Napoleon. Există unele manifeste şi cuvântări de ale sale, cu cari a repurtat efectiv victorii.

— Puterea cuvântului, — zise el, — are o valoare incomensurabilă pentru acel care guvernează. Numai că trebue variat necontenit. Către mulţime trebue să vorbeşti cu forţă, cu logică înaintea unei adunări, familiar către mici grupuri. Greşeala multor oameni politici, este de a vorbi mereu pe acelaş ton. Se înţelege dela sine, că în senat vorbesc altfel decât în piazza.

— Aşa dar, credeţi, — întrebai eu, — în afinitatea dintre poet şi om de stat, afinitate pe care în studiul ambelor tipuri de oameni

am găsit-o adeseori confirmată? Socotiţi acum ca fiind cu putinţă, ca dramaturgul să poată pregăti calea omului de stat? Şi în general, de pildă, precede el o revoluţie?

— Incontestabil, — zise Mussolini. Ca gânditor şi cu imaginaţia sa foarte desvoltată, poetul e aproape întotdeauna profetul unei noi epoci. Dante este o mare pildă. El vesteşte începutul liberării spiritului. Dar poeţii nu preced o revoluţie determinată, cum pari închinat a crede. Ei nu pot stabili dinainte liniile; ele se modifică doar necontenit. Gânditori şi poeţi sunt ca păsările cari vestesc furtuna; numai că nu ştiu de unde vine şi cum se va deslănţui. Enciclopediştii, de plidă, voiau libertatea de clase, dar ignorau linia de evoluţie. Mirabeau a rămas până la sfârşit regalist; chiar Danton avea asemenea idei şi la început n'a fost pentru revoluţie, Englezul Yong, care cu puţin înainte de revoluţie a călătorit prin Franţa, raportă: „Toată lumea aşteaptă un eveniment". Vorbise cu fiecare şi observase numai că toţi vedeau venind ceva, dar nu ştiau ce.

— Pe când scriaţi şi d-voastră cărţi,—zisei eu, — aveaţi sentimentul acela de satisfacţie de a creia ceva, sau numai resemnarea scriitorului şi speranţa de a proceda mai târziu?

— Pentru ce resemnare? întrebă el atent.

— Am fost întotdeauna de părere, că nu-

mai a scrie este o meserie de al doilea ordin. Abia mai târziu m'am acomodat cu acest rol pasiv, consolându-mă cu Byron, ale cărui versuri cineva le-a numit discursuri parlamentare refulate.

El dădu din cap în chip afirmativ şi replică apoi:

— Dar asta nu se poate aplica tineretului. In tinereţe scrisul înseamnă un exerciţiu al spiritului, prin care înveţi să priveşti lucrurile sub aspectul lor multiplu. Chiar dacă mai târziu realitatea răstoarnă totul, fiindcă n'a fost practic sau a anticipat asupra evenimentelor. La optsprezece ani toată lumea scrie versuri. La această vârstă eşti întotdeauna influenţat de frază. Pentru un tânăr fraza e o femee frumoasă de care se îndrăgosteşte. Apoi, la patruzeci de ani vezi faptele.

— Vă mai sunt dragi cărţile pe care le-aţi scris în tinereţea d-voastră.

— Istoria cu cardinalul [1]) — zise el — e o groaznică vechitură, am scris-o cu intenţie politică pentru un ziar. Pe atunci clerul era într'adevăr plin cu elemente corupte. E o carte de propagandă politică.

— Desigur, — zisei eu, — că în jumătatea d-voastră activă, aţi păstrat din jumătatea d-voastră poetică un control, un fel de ana-

1) E vorba de un roman din tinereţea lui Mussolini (N.T.)

liză a eului d-voastră. In hotărîtoarele zile din Octombrie 1922, auziţi şi descriţi de pildă cum răsuna pe străzile pustiite din Milano, ecoul de la *Guardia Regia*.

El aprobă din cap cu însufleţire şi zise:

— Am întotdeauna în mine această dublă senzaţie, de care vorbeşti. O folosesc pentru examenul conştiinţei.

— Poate că atunci — cercetai eu mai departe — priviţi sub diferite lumini propriile d-voastră acte din epoci diferite? Napoleon susţinea ca prim consul, că venise la putere prin incapacitatea Directorilor, şi n'a voit decât să facă ordine. Ca împărat a dat cu totul altă explicaţie.

— Fireşte, — zise el. Schimbarea situaţiei schimbă aspectul retrospectiv al drumului parcurs. — Apoi adăugă puţin cam cu supărare: —Dealtfel, întrucât mă priveşte, eu n'am venit nicidecum ca să fac doar ordine.

— In asta, — zisei eu, — vă deosebiţi de poetul pur. Intr'o adevărată mărturisire de poet, d'Annunzio mi-a povestit că nu s'a dus la Fiume decât pentru a proceda.

— Asta nu-i o regulă de conduită pentru un om politic, — zise Mussolini. Politica e doar un mijloc, nu un scop.

— Şi totuş — insistai eu — aţi scris de repetate ori în tinereţe: „Rezultatul bătăliei vine în al doilea rând. Premiul constă pentru noi

în luptă, chiar fără victorie". Astfel vorbeşte frumoasa nebunie, poetul, adolescentul. Azi nu mai credeţi asta?

Mussolini mă urmărise cu clătinări din cap afirmative. Acum, cu gestul care-i era familiar scoase în afară bărbia şi buza, privi mai întunecat şi mai hotărît, ca şi când n'ar voi să se lase despuiat de idealurile tinereţii sale şi zise:

— Desigur că da! Ne regăsim aici chiar în miezul filozofiei fasciste. De curând, când un filozof finlandez m'a rugat, să-i dau într'o singură frază sensul fascismului, am scris în limba germană: „Suntem împotriva vieţii comode!"

— Aşa dar, — întrebai eu mai departe, — am dreptate să susţin, că înţelegeţi acţiunile d-voastră într'un chip simbolic?

— Totul trebue raportat la formele în care s'a desfăşurat viaţa. Fără simbol viaţa ar fi ceva întâmplător, nediferenţiat.

— Aţi adopta cuvântul de adio a lui Napoleon: „Ce baladă a fost viaţa mea!"

— Minunat!

— Şi credeţi azi, după o experienţă aşa de lungă, că aţi putea descrie oamenii mai bine, dacă aţi reîncepe să scrieţi?

— Mult mai bine! zise el cu însufleţire. Dealtfel, cum i-ai împărţit dumneata?

— In oameni de acţiune şi contemplativi,— zisei eu.

El se apropia de marginea mesei, se rezemă şi luă expresia lui ironică, zicându-mi:

— Eu îi împart mai întâi în acei cari mă atrag şi acei cari mă resping. Asta o văd imediat, după fizionomie. Apoi există o mulţime de alte categorii, de pildă optimiştii, printre cari deosebesc iarăş o mulţime de secte. Apoi există sensibilii şi emotivii, cari prind realitate cu aceiaş delicateţă, cum suge albina mierea din floare. Iarăş alţii se lasă zdrobiţi de realitate, înainte de a o fi înţeles. Am făcut experienţe. — Aşa sfârşeşti prin a deveni stăpânul realităţii.

Astfel de lucruri hotărîtoare îi place să le spună ca frază finală, încet, pentru a încheia un şir de idei: atunci te priveşte cu ochi mari, surâde şi pare a întreba: „Sunt acum rezolvate toate enigmele lumii? In asemenea clipe nu lăsam să se observe că înţelegeam ironia lui, ci continuam cu o deosebită seriozitate.

— N'aţi tras învăţăminte decât din realitate? întrebai eu de data aceasta. De curând am vorbit despre puterea operii poetice. Azi când vedeţi din loja d-voastră pe Antoniu sau pe Cezar pe scenă, surâdeţi sau studiaţi cu profit aceste personaje?

Mussolini se întoarse spre masa acoperită

cu cărţi şi luă de deasupra vrafului un volum deschis.

— Iată-l tocmai pe Cezar, — zise el, — răsfoind o traducere franceză a lui Shakespeare. O mare şcoală pentru cei cari guvernează! Mă gândeam tocmai înc'odată, cum în ultimele sale zile a devenit totuş o victimă a frazei.

— Istoricul sau cel dramatizat?

— Mă tem că şi istoricul, — zise el gânditor. Pentru ce n'a dat atenţie listei de conjuraţi, care i-a fost doar vârîtă în mână? Sau se lasă el poate omorît, fiindcă simte că e sfârşit? La teatru ascult desigur foarte atent şi fac apoi comparaţiile mele cu ceiace se întâmplă aici, la această masă. Marile probleme ale puterii au rămas totuş mereu aceleaşi: cum guvernezi şi cum guvernezi cu cât mai puţine fricţiuni.

— Consideraţi pe acest Roman ca un model?

— Nu chiar ca un model,— z se el, închise cartea şi o puse deoparte. — Dar toată practica virtuţilor latine îmi pluteşte vie înaintea ochilor mei. Ea reprezintă o moştenire, pe care caut s'o folosesc. Materia este aceiaş. Iar colo, afară, este încă tot Roma.

Şi el îmi arătă cu un gest raza de lumină care din piazza puternic luminată răzbea prin vitraiurile verzui.

MÂNDRIE ŞI ACŢIUNE

— Nu este greu, — începui eu de data aceasta — de recunoscut, că mândria este trăsătura fundamentală a caracterului d-voastră. Dar ce e mândria ?

— Conştiinţa de sine însuşi, — zise Mussolini.

— In germană, cuvântul are două semnificaţii. Ce înseamnă *alterigia ?*

— Asta-i orgoliu, degenerescenţa mândriei.

— N'am înţeles niciodată, — zisei eu, — cum o natură extraordinară poate fi mândră de ceva, pe care nu l-a dobândit prin ea însăşi, de pildă pe familie. Sunteţi mândru, că strămoşii d-voastră din secolul al XIII-lea, în Bologna, au posedat un blazon, pe care cineva l-a desgropat ?

Chipul lui căpătă o expresie dispreţuitoare. Lăsă capul pe spate, ridică mândru bărbia şi zise :

— Mi-e complect indiferent. Nu mă interesează decât unul dintre strămoşii mei : este un Mussolini care, la Venezia, şi-a omorît soţia fiindcă l-a înşelat, ş'apoi înainte de a fugi, i-a pus doi scudi veneţieni pe piept, drept cheltueli de înmormântare. Aceştia sunt oamenii din Romagna, din cari mă trag

eu. Toate cântecele lor sunt tragedii amoroase.

— Bine, — zisei eu, — că nu sunteţi încă duce sau ceva asemănător. Desigur nu-i adevărat că v'aţi născocit un blazon.

— Prostii.

— Şi de ce sunteţi mândru în cariera d-v.

— Sunt mândru de a fi fost un bun soldat, —zise el fără să şovăie. Adică de o fi dovedit forţă sufletească. Numai astfel poate rezista un om unui bombardament.

— In copilărie, — zisei eu, — mândria d-v. a trebuit să îndure încercări foarte aspre.

— Lucruri îngrozitoare, — zise el cu voce înceată. Mama mea a cerut zadarnic la *collegio* o bursă pentru mine. La masă elevii erau aşezaţi pe trei categorii. Eu trebuia să stau la capătul cel mai de jos şi să mănânc cu cei mai săraci. Puteam uita furnicile din pâinea categoriei a treia, dar că noi copiii eram împărţiţi în trei clase, asta mă arde încă şi azi pe suflet.

— Dar în schimb aceste suferinţe au devenit productive în d-voastră.

— Foarte! strigă el cu însufleţire. Asemenea înjosiri insuportabile şi nemeritate fac pe om revoluţionar.

— Când asemenea sentimente de înjosire devin un sentiment naţional, — zisei eu, — nu trebue să le strige în lume decât acel care îşi

ia răspunderea. Intr'o cuvântare la senat, era prin anul 1923 sau 1924, aţi revendicat, în cuvinte patetice, întreaga răspundere pentru d-voastră. Acest discurs se citeşte ca... dar n'o să mă credeţi.

— Se citeşte ca...?

— Se citeşte ca o cuvântare a lui Lassalles înaintea tribunalului, — continuai eu. Şi întocmai ca şi el, citaţi şi d-voastră pe Heraclit.

— Admir pe Lassalles, — zise Mussolini. A fost un bărbat de primul ordin, cu mai multă fantezie decât Marx. Deaceia a avut şi o viziune mai puţin catastrofală despre lumea viitoare. Şi modul cum sfârşeşte, se lasă împuşcat pentru frumoasa Dönniges, dovedeşte şi mai bine puterea fanteziei sale.

— Ruşii — zisei eu,— îl lasă acum să cadă, decând documente noi luminează relaţiile sale cu Bismarck. Am pus asta odată pe scenă, în Germania. Dar permiteţi-mi să reviu la mândrie. La douăzeci de ani se pare că aţi fost arestat odată de poliţia din Zürich şi aţi trecut pe la serviciul antropometric.

— La Berna.

— E adevărat, — zisei eu, — că furios de fi trecut pe la aparatul de măsurat, aţi strigat: — „Va veni răsbunarea!"

— E adevărat, — zise el. Astea au fost lovituri de ciocan pe firea mea, cari m'au

călit mai mult şi mi-au fost mai folositoare, decât bănuiau duşmanii mei.

— Pe-atunci, — întrebai eu, — se spune că aţi fi dăruit un pumnal arab unui Italian care v'a dat cinci lire?

El afirmă din cap:

— Era la Yverdon; un pumnal aşa de lung (el indică lungimea pe braţul său). Aş fi urît pe acest om, dacă n'ar fi primit darul meu pentru banii săi.

— Dintre toate faptele d-voastră niciuna nu mi-a plăcut aşa de mult: s'ar spune o legendă. Cu atât mai puţin înţeleg teoriile şi sentimentele d-voastră, când raportaţi onoarea personală asupra unei comunităţi şi când numiţi patriotismul o virtute.

El mă privi cu ochi mari:

— De ce nu?

— Fiindcă patriotismul e cea mai ieftină frază, — zisei eu, — şi orice imbecil se poate împodobi cu ea. Inverşunatul Englez Johnston numea patriotismul: *The last refuge of a scoundrel.*

— Şi pentru ce uiţi tocmai dumneata, — mă întrebă el la rândul lui, — că orice naţiune are o istorie? Toate popoarele cari au o istorie, au o onoare. Tocmai moştenirea părinţilor noştri, justifică existenţa lor. O naţiune care a produs un Shakespeare, Goethe sau Pascal, care a dăruit lumii pe Dante, Pe-

trarca, Ariosto, nu este un popor nomad. Onoarea naţiunilor o văd în contribuţia pe care au adus-o civilizaţiei umane.

— Această onoare, — întrebai eu, — trebue aşa dar apărată cu armele? Fiindcă Goethe, cetăţeanul lumii, care dispreţuia războiul, a îmbogăţit omenirea, trebue în caz de nevoe să piară în gaze milioane de tineri?

— Nu toate insultele sunt la fel de grave, —răspunse el. Depinde şi cine e acela care insultă, un ziarist sau un bărbat de stat responsabil.

— In tot cazul, trebue să socotesc drept o virtute dragostea mea de ţară, un sentiment tot atât de firesc ca dragostea de părinţii mei?

— La origină patriotismul nu-i decât un sentiment, — zise Mussolini. O virtute nu devine decât prin sacrificiu. Această virtute creşte în măsura sacrificiului.

— Primejdia, — răspunsei eu, — constă în faptul că fiecare naţiune, în asemenea caz, se făleşte în special cu onoarea ei. A trebuit să ispăşim amar consecinţele orgoliului naţional german, care a fost aţâţat timp de o generaţie şi a iritat Europa.

— Asta-i treaba Germaniei, — zise Mussolini şi trase cu mâna o linie de demarcaţie. Dacă la Germani sentimentul naţional crescuse prea mult, la noi dimpotrivă era prea

slăbit. Eu n'am numit niciodată pe Italieni sarea pământului. Am accentuat doar că avem nevoe de tot atâta spaţiu şi lumină ca şi ceilalţi.

— Dar dacă într'o bună zi poporul, în entuziasmul lui, îşi ia avânt şi vă scapă?

Mussolini tăcu câva timp privindu-mă critic şi zise apoi:

— Asta depinde de autoritatea conducătorului.

— Acum trei ani, — zisei eu, — aţi înspăimântat Europa printr'o serie de cuvântări războinice.

— Pe-atunci am fost provocaţi. Trebuia să văd până la ce punct mă va urma naţiunea în caz de nevoe. Ecoul l-ai auzit.

— Nu numai ecoul din Italia, — zisei eu. Tăcerea lui Briand ca răspuns la cuvântările d-voastră a fost meritul său. Vă amintiţi, ce a cutezat să spună dela tribuna din Geneva: — „Atât timp cât voi fi eu aici, Franţa nu va face războiu." Doi ani mai târziu, când i-am vorbit despre acele săptămâni, el încă se mai posomora amintindu-şi-le.

Când aude ceva nou Mussolini devine foarte atent; se observă cum îşi întipăreşte în minte fiecare cuvânt care i se pare interesant. Acum aprobă din cap şi zise fără a fi câtuş de puţin iritat:

— Briand nu era un duşman al Italiei.

— Astfel de acte prompte, — zisei eu, — cari uneori au speriat Europa, contrastează cu răbdarea deosebită pe care am observat-o la d-voastră în alte întreprinderi.

Văzând că încercam să ies din recifii discuţiei, Mussolini îşi schimbă imediat vocea şi atitudinea şi zise:

— Acum treizeci de ani, am dat odată elevilor mei următoarea temă: „Prin stăruinţă ajungi scopul" Subiectul a plăcut superiorilor mei. La aceiaş epocă am scris primul meu articol — nu, de fapt era al doilea, — care se intitula: Virtutea răbdării. Pesemne că simţeam pe-atunci ce necesară îmi era această virtute. In realitate pregătesc totul cu mult înainte.

— Unele hotărîri, — răspunsei eu, — nu le-aţi putut pregăti dinainte. De pildă, afacerea din Corfu.

El se înfundă în fotoliu, privi în lături şi începu a monologa:

— Aceste două tehnice merg absolut împreună: răbdare în pregătire, iuţeală în execuţie. Chiar marşul asupra Romei nu putea răuşi decât prin iuţeală. Când toată lumea credea că acţiunea va porni din Roma sau Florenţa, ea începu la Pisa. Pentru a înşela pe toată lumea, în seara aceia din Octombrie, asistam la o reprezentaţie teatrală în Milano. Imi amintesc încă, se juca *Lebăda* de Molnar.

Proclamaţia mea era gata încă din 16. O dădusem lui Chiavolini, fiindcă îmi părea cel mai discret. Dacă s'ar fi făcut o percheziţie la mine acasă, aş fi fost arestat.

— Pentru ce aţi numit întreprinderea d-v., fără pildă în istorie?

— In istoria italiană, — corectă el. Să mobilizezi Italia pentru a porni asupra Romei: pentru asta trebue să te întorci cu secole în urmă.

— Dar dacă unul dintre cei patru generali ai d-voastră, cari oricum erau legaţi prin jurământ de rege, şi-ar fi schimbat părerea şi ar fi tras sabia împotriva d-voastră?

— L-am fi combătut.

— Şi în caz de neräuşită?

— Cazul acesta nu era prevăzut. Era cu neputinţă. Dacă nu l-aş fi socotit cu neputinţă, cum aş fi putut oare proceda?

Aceste ultime două răspunsuri le slobozi repede, tăios şi ostil; nu tocmai împotriva mea, ci împotriva lumii sceptice, care părea că vorbeşte prin întrebările mele. In aceste clipe vorbea ca un ofiţer care se întinereşte amintindu-şi de cea mai frumoasă victorie a sa. Căutai repede o frază asemănătoare, pentru a auzi înc'odată acest ton.

— Dar înainte, în anii deziluziei, când aţi fost bătut în alegeri, nu va venit niciodată ideea că toată întreprinderea s'ar putea prăbuşi?

— Niciodată! strigă el tot aşa de repede şi tăios ca mai'nainte. In asemenea clipe ai înaintea ta— atât de aproape de tine încât ai putea să le atingi—tonul şi atitudinea omului voinţii, şi totodată motivul adânc al succesului său.

Mă gândeam la problema de mii de ori desbătută a aşa numitelor împrejurări şi zisei:

— Aşa dar, v'aţi lăsat, mi se pare, îndemnat de împrejurări, iar nu împiedecat de ele. In istorie n'am găsit că asta ar fi hotărîtor, decât în măsura în care determină orientarea omului în tinereţea sa. Dacă Bismarck sau Cavour ar fi ieşit din popor, ar fi purtat cu aceiaş patimă steagul roşu.

— Caracterul şi împrejurările, — zise el,— se completează şi se amestecă. Unul dintr'aceşti factori fără celălalt, nu dă o ecuaţie. Ş'apoi norocul atrage pe cel talentat.

— Dacă aţi avut întotdeauna această siguranţă, — zisei eu, — ce aţi învăţat — pragmatic vorbind — în aceşti zece ani de guvernare?

El mă privi în plin, aş putea spune chiar recunoscător, ceeace i se întâmplă foarte rar: căci, întocmai ca toţi marii gânditori, Mussolini simte tot atâta plăcere de a se vedea înţeles, precum îi place în general să nu fie observat în gândirea sa. După o pauză, rezumă:

— Intreaga mea atitudine am desfăşurat-o în aceşti zece ani mari. M'am încredinţat că întâietatea aparţine faptului. Chiar când faptul e greşit. Negativul, veşnica nemişcare este un blestem. Eu sunt pentru mişcare. Sunt un călător.

— Şi dacă această călătorie duce când în sus, când în jos? Sau seamănă ea mai de grabă cu o ascensiune pe Alpi, unde perspectiva se lărgeşte tot mai mult?

— Aşa e, — zise el. Alpii.

DESPRE ARTĂ

— Cea mai înaltă dintre toate artele,—zise Mussolini, — este pentru mine arhitectura, fiindcă ea cuprinde totul.

— Foarte roman, — zisei eu.

— Sunt chiar, — urmă el. Grecia nu m'a atras decât prin latura filozofică.

După o pauză continuă:

— Şi deasemeni prin dramă. Drama m'a turburat întotdeauna cel mai mult. In tinereţe iubeam pe *Wilhelm Tell* de Schiller; dealtfel am scris chiar despre el. Fireşte, făceam eu însumi piese de teatru. Dar nu le-am terminat niciodată. Una dintre ele se numea *Lampa fără lumină*, o piesă socială în spiritul lui Zola, şi trebuia să reprezinte soarta unui copil sărac,

orb. Intr'alta *«Războiul motoarelor»* se fura un secret de fabricaţie şi simboliza lupta muncii împotriva capitalului.

— Regretaţi sau vă pare bine că aceste opere n'au fost niciodată scrise?

— Astea sunt cărţi, — zise el, — în care voiam să-mi ordonez ideile. In asemenea condiţiuni e mai important să le concepi decât să le realizezi.

— In schimb, — zisei eu, — azi concepeţi d-voastră dramele pentru alţii.

— Vorbeşti de piesa despre Napoleon? Iată cum s'a întâmplat. Am citit pe Napoleon al dumitale, după aceea am chemat pe Forzano şi i-am spus: — Dacă nimeni n'a luat ca desnodământ al unei piese de teatru evenimentele petrecute pe Câmpia lui Marte în primăvara anului 1816, atunci s'a omis punctul cel mai tare. Ş'apoi am scris un scenariu. După lectura unei cărţi despre Cavour am făcut acelaş lucru cu tragedia dela Villafranco. Oamenii susţin, că e mai multă istorie decât ficţiune.

— Cunosc asta, — zisei eu. Când acum zece ani am introdus în Germania piesa politică cu o dramatizare a lui Bismarck, am fost aproape sfâşiat de critică, dar piesa s'a jucat de peste o mie de ori înaintea unui public dornic de a învăţa. Mă miră că aici filmul nu e folosit mai mult pentru propa-

gandă. Filmul fascist reprezentat în străinătate e lipsit de valoare.

— In această privinţă se poate lua pildă dela Ruşi, — zise Mussolini. Vom avea şi noi în curând mai mulţi bani pentru asta. Filmul este azi arma cea mai puternică,

Trecui la chestiuni literare.

— Acum treizeci de ani, se pare că v'aţi ocupat cu literatura germană?

— Pentru a mă exersa în limba germană,— zise el, — am citit *Messiada* lui Klopstock. E cea mai plictisitoare carte a literaturii universale.

— Dar de ce, pentru D-zeu, aţi ales tocmai *Messiada*, pe care, dela Klopstock încoace, n'a mai citit-o niciun German?

— Am mai comis şi alte greşeli, — zise el surâzând. Sub influenţa lui Gomperz am schiţat o încercare de filozofie. Toate acestea au ars. Din nenorocire însă a pierit totodată şi o monografie mai bună despre începuturile creştinismului.

— Există ceva mai bun în Germania decât Gomperz şi Klopstock,—zise eu.—Aţi citit de fapt mult Goethe?

— Nu mult — zise el — dar unele le-am citit cu temei. In primul rând *Faust*, ambele părţi. Apoi Heine, pe care-l iubesc foarte mult, deasemeni şi Platen, despre care am scris ceva. Dintre dramaturgii moderni prefer pe d'Annunzio în *Fiica din Yoro* şi în

Fiaccola sotto il moggio. Pe Schaw îl admir, deşi voinţa lui de a fi original mă supără uneori. Pirandello face de fapt teatru fascist fără să vrea: lumea e aşa cum voim să fie, ea e creiaţia noastră.

— Mai citiţi mult? Luaţi note?

— Citesc tot, — zise el. Uneori îmi notez câte-un cuvânt frumos.

El scoase dintr'un sertar al biroului mare un caiet în piele roşie, şi îmi arătă însemnările lui zilnice, câte o jumătate de pagină sau chiar o pagină întreagă, vorbi despre acest obicei, pe care-l luase aici în Roma acum aproape zece ani, răsfoi şi îmi citi, făcând câte-o pauză pentru a alege următoarele pasaje din ultimele săptămâni:

— Terminat cartea despre Robespierre şi despre teroare... Terminat cartea despre Verdun. Critica sa despre Italieni (urmează însemnări despre atitudinea unor regimente italiene, cu observaţii)... Inceput o carte despre Napoleon ca ziarist... Marşul Unguresc a lui Berlioz din *Faust* mi-a plăcut mult... E o greşală a crede că deflaţia este o cauză a crizei; ea este o consecinţă. Ea provine dela ascunderea banilor. Nu e făcută de guverne, ci de capitaliştii cari îşi ascund banii... Briand a murit. El n'a combătut Italia. A murit când Franţa oficială voia să distrugă politica sa de înţelegere. Astfel i-a supraveţuit un an. Plin de talente şi idei, dar judecata lui Poincaré e

justă, când spune că a fost un boem... Citit cartea lui Siegfried despre criza engleză. La pagina 195 spune, că Anglia este o corabie ancorată în apele europene, dar întotdeauna gata să pornească spre larg... Banca San Giorgio din Genua: prima societate pe acţiuni a lumii...

Când închise cartea şi o puse deoparte, revenii la profesorii săi literari şi-l întrebai, dacă a vieţuit mult cu Dante.

— La drept vorbind, întotdeauna, — zise el. El mi-a dat cel dintâi o viziune a măririi, şi totodată mi-a arătat culmea l-a care se poate înălţa opera poetică.

Deodată schimbă tonul platonic, înaintă în scaunul său, surâse şi zise cu necaz satisfăcut:

— Mai mult mă simt înrudit cu el prin patima lui de partid, prin intransigenţa lui. Dante nu şi-a iertat duşmanii nici când i-a reîntâlnit în infern!

Când face asemenea mărturisiri, Musolini scoate mai în afară maxilarul inferior şi pare că se gândeşte la anumite amintiri trăite.

— Iată ceva bismarckian, zisei eu. Bismarck a spus odată:

— „Noaptea asta n'am închis ochii. Am urît toată noaptea!"

El râse şi eu continuai, arătând prin fereastră piazza:

— Dar acolo jos a fost odată un Latin cu totul deosebit: el a uitat chiar numele duşmanilor săi.

— Cezar, — zise Mussolini cu aceiaş voce sombră şi interior mişcată, cu care mai rostise de două ori acest nume.— Cel mai mare dintre toţi oamenii cari au trăit vre-odată, afară de Cristos. Au vrut să-i aducă înaintea lui capul duşmanului său Pompei ; în loc de asta Cezar i a făcut lui Pompei o înmormântare grandioasă. Admir acest caracter.

Ş'apoi. după o pauză, redevenind ironic:

— Dar eu aparţin categoriei lui Bismarck.

Pentru a-l scoate din necazul lui, adusei vorba despre muzică şi îi povestii că Bismarch s'a rostit despre muzică foarte semnificativ, zicând că ea trezeşte în el ori sentimente războinice ori idilice.

— Absolut exact,—zise el. Dacă mai cânt? Nu mai cânt de doi ani. La început e o recreaţie, apoi însă oboseşte nervii. După o jumătate oră de cântat la vioară sunt liniştit, după oră sunt iritat. E întocmai ca cu toate otrăvurile. Frumoasele viori cari mi-au fost dăruite, le-am dăruit la rândul meu tinerilor cari au talent, dar n'au bani.

— Pentru un bărbat cu voinţă,—zisei eu,— Wagner e deasemeni o otravă, şi nici măcar una dulce. Mă prind că sunteţi beethovenian.

— *Parsifal* mi-e nesuferit, dar îmi place actul

al treilea din Tristan şi pe Wagner dela început, Wagner cel mai melodios din Tannhäuser, şi Lohengrin. Pentru noi cei de azi, Beethoveu rămâne totuş cel mai înalt, mai ales a şasea şi a noua simfonie şi ultimele compoziţii de cameră. Şi totuş mă simt oarecum mai înrudit cu Palestina şi şcoala sa, deşi nu-l ajung pe Beethoven.

— Niciun German n'ar împărtăşi acest sentiment, — zisei eu.—Cum e cu putinţă ca cea mai imaterială dintre arte, cea mai supranaţională, să continue totuş în efectele ei să se deosebească după rase?

— Fireşte, — zise el.—Vâră-mă într'o cameră întunecoasă, lângă alta în care se face muzică, şi cred că voi deosebi: asta-i muzică germană, asta franceză, italiană, rusă. In limba ei muzica e internaţională, în natura ei interioară însă este complet naţională. O consider chiar ca expresia cea mai profundă a unei rase. Şi asta şi în execuţie. Verdi se cântă mai bine la noi, fiindcă-l avem în sânge. Ascultă-l pe Toscanini, cel mai mare dirijor din lume!

— E cel mai bun exemplu de contrariul,— insistai eu, — numai în ceiace priveşte execuţia. Nici-un German nu dirijează pe Beethoven aşa de bine ca acest admirabil Italian, dar pe Verdi l-am auzit uneori cântat mai bine la noi decât aici. Dealtfel Nietzsche, pe

care pangermaniştii l-au transformat într'o bestie blondă, a înţeles mai adânc *Carmen*, decât oricare Francez, iar Wagner, cel mai puţin German dintre toţi maeştri noştri, nu mai e sărbătorit azi de elită decât în străinătate.

— Numai în excepţii ai dreptate,— zise el. E adevărat că Wagner nu face muzică germană. Chiar Nietzsche, care se pretindea din strămoşii polonezi, n'avea nimic german, batjocorea necontenit pe Prusieni şi noul imperiu, citea la Bazel filologie greacă şi devenise Latin din pasiune. Pe amândoi îi consider ca excepţii. Dar în general n'ai dreptate.

— Am găsit întotdeauna, — zisei eu, — că nu poţi fi nepedepsit poporul cel mai muzical din lume. Germanii, pe cari îi socotesc ca atare, au rămas în schimb naţiunea cea mai puţin politică, iar Englezii, cari posed foarte puţin simţ muzical, sunt cei mai dotaţi politiceşte.

El mă privi surâzând, dar poseda prea mult tact pentru a combate aceasta dublă provocare, şi zise într'un ton politicos:

— Am îndoelile mele despre amândouă postulate.

Era timp pentru mine de a recâştiga drum liber, astfel că îl întrebai:

— Aşa dar dacă aţi scris versuri, proză şi aţi făcut muzică, credeţi că v'aţi putea reîn-

toarce la artă, dacă vre-odată — vi s'ar impune un răgaz forţat?

El clătină din cap:

— La contemplare nu mă voi mai întoarce. Sunt un spirit occidental, în înţelesul cel mai strict al cuvântului. Eu nu mai spun cu *Faust* al d-voastră: „La început a fost cuvântul", ci: „La început a fost fapta!"

El cită aceste cuvinte într'o germană pură. Dar cum asupra scestui punct hotărît voiam să-l fac să-şi afirme gândurile, îl întrebai înc'odată:

— Şi n'aveţi niciodată clipe de dor, în care suspinaţi: „Departe, departe de munca aceasta"?

— Niciodată, — zise el hotărît, şi prin privirea lui părea că dă acestei mărturisiri valoarea unui jurământ.

SINGURĂTATE

In marile existenţe, — începui eu, — am studiat întotdeauna cum se comportă bărbaţii cari şi-au părăsit cercul lor, printre vechii lor prieteni şi izolarea care le-a fost impusă. Aici se desvăluie o parte a caracterului. Ce este de făcut aşa dar în conflictul dintre omenire şi autoritate? Cu o asemenea distanţare, nu este ca şi când ai ieşi dela tropice

ca să te găseşti la polul nord? Ce se întâmplă când un vechi camarad păşeşte în această sală? Şi cum vă puteţi lipsi de vechile d-v. discuţii obişnuite? Aţi scris odată această frază frumoasă: Suntem tari, fiindcă n'avem prieteni."

Mussolini rămase nemişcat în fotoliul său, dar un anumit şi rar fel de a se uita cu o privire pură, aproape copilărească, la cel care-l interoga, îmi trădă emoţia lui interioară, care, dat fiind subiectul, era şi firească. Observai curând, că răspundea mai rece decât simţea, şi că îmi ascundea jumătate din gândurile sale, când începu încet:

— Eu nu pot avea prieteni. N'am prieteni. In primul rând din pricina temperamentului meu, al doilea din pricina părerilor mele despre oameni. Deaceia nu simt nici lipsa intimităţii, nici a discuţiilor. Când un vechi prieten mă vizitează după multă vreme, jena e reciprocă, aşa dar se anulează. De departe urmăresc cariera vechilor mei camarazi.

— Şi dacă ei devin duşmanii d-voastră şi vă calomniază? — întrebai eu amintindu-mi de experienţe personale.— Cine vă dovedeşte mai mult credinţă? Şi există atacuri cari vă irită încă şi azi?

El rămase neclintit.

— Dacă din prieteni au devenit mai târziu duşmani, rămâne de ştiut dacă au devenit duş-

mani în mod politic. In acest caz îi combat. Alminteri nu mă interesează. Când câţiva colaboratori de-ai mei m'au acuzat în ziar, că aş fi sustras fondurile pentru Fiume,— atunci da, această infamie a devenit un factor al mizantropiei mele. Cei mai credincioşi trăiesc în inima mea, dar cea mai mare parte din timp sunt foarte departe. Aceştia sunt oameni cari nu vor nimic, cari nu vin decât foarte rar la această masă, din entuziasm şi numai pentru o clipă.

— Aţi încredinţa viaţa d-voastră acestor oameni sau altora? Aţi numit câţiva pe viaţă în *Gran Consiglio?*

— Trei, şi numai pentru trei ani, — zise el cu voce seacă.

— Dat fiind această situaţie morală, mă întreb, când aţi fost mai singur: ca adolescent, cu ochi languroşi şi scrisori amare, atunci când d-voastră şi d'Annunzio vă asemănaţi, sau printre camarazii d-voastră de partid, sau azi?

— Azi,—zise el fără să şovăe. Ş'apoi după o pauză: — Dar şi înainte n'a avut nimeni influenţă asupra mea. De fapt am fost întotdeauna singur. Şi pe deasupra azi sunt mai mult prizonier decât în închisoare.

— Cum puteţi spune una ca asta?—strigai eu supărat. Nimeni pe lume n'are mai puţin drept s'o spună decât d-voastă!

Agitaţia mea îl făcuse atent, şi mă întrebă:

— Pentru ce?

— Fiindcă nimeni pe lume nu exersează puterea cu o mai mare libertate! — strigai eu iarăş.

El făcu cu mâna un gest liniştitor şi zise:

— Dar nu mă plâng deloc de soarta mea. Dar într'un anumit sens rămân la ce-am spus: contactul cu lucrurile omeneşti, viaţa improvizată în mijlocul massei mi-e interzisă azi în situaţia mea.

— De ce atunci nu vă plimbaţi pur şi simplu pe stradă?

— Ar trebui să mă maschez, — zise el. Când m'am plimbat odată pe Via Tritone, m'am pomenit deodată cu vre-o trei sute de oameni în jurul meu, încât mi-a fost cu neputinţă să înaintez. Dar o suport foarte bine, această izolare.

— Cum puteţi îndura atunci, — întrebai eu, — mulţimea de chipuri cari se perindă zilnic pe aici înaintea ochilor d-voastră?

— Pentru că nu văd în ei decât ceeace îmi spun, — răspunse el. Nu-i las să se atingă de spiritul meu. Nu mă turbură mai mult decât această masă şi această hârtie. Printre ei rămân complet singur.

— Şi cu toate aceetea, — întrebai eu, — nu vă temeţi că veţi pierde echilibrul? Vă amintiţi de Cezarii, cari, colo jos în Forum, în

timpul cortegiilor triumfale, suiau câte-un sclav în biga, pentru a le aminti de nimicnicia tuturor lucrurilor?

El dădu din cap cu însufleţire:

— Acest sclav trebuia să sugereze Cezarului, că e un om şi nu un zeu. Azi nu mai este nevoe de aşa ceva. Eu cel puţin n'am suferit niciodată de asemenea închipuiri şi m'am considerat întotdeauna ca un muritor de rând, cu toate slăbiciunile şi patimile sale.

Apoi continuă pe un ton mai rece:

— Revii mereu la primejdia care constă — după dumneata — în lipsa unei opoziţii. Această primejdie ar exista, dacă timpurile ar fi liniştite. Azi opoziţia constă în însăş problemele, morale şi economice: toţi sunt zguduiţi, şi asta ţine mereu treaz pe conducător. Ş'apoi — el făcu o mică pauză — şi apoi îmi creez o opoziţie în interiorul meu.

— Mi se pare că aud pe lord Byron, — zisei eu.

— Citesc mereu pe Byron şi Leopardi, — zise el. Şi când mă satur de oameni, plec la mare. Mi-ar plăcea să trăesc mereu pe mare! Când nu pot, mă consolez cu animale. Viaţa lor sufletească se apropie de a omului, şi totuş nu vor nimic dela el: calul, câinele, şi mai ales animalul meu favorit, pisica. Sau privesc animalele sălbatece. Sunt aici forţe şi mai elementare ale naturii!

— E nevoe,—întrebai eu după această mărturisire mizantropică a lui Mussolini — e într'adevăr nevoe, pentru a guverna, de mai mult dispreţ de oameni decât de umanitate?

— Invers! — strigă el cu însufleţire. E nevoe de nouăzeci şi nouă la sută umanitate şi numai de unu la sută dispreţ.

Eram surprins, dar pentru a nu lăsa nici asupra acestui punct să apese vr'o îndoială, întrebai înc'odată:

— Aşa dar oamenii merită mai multă milă, sau mai mult dispreţ?

El mă privi cu aerul său întunecat şi zise încet:

— Mai multă milă. Mult mai multă milă.

PERSONALITATE ŞI SOARTĂ

Era în ajunul paştelui, seara, toate clopotele Romei sunau de vecernie; recunoşteam clopotul dela Ara Coeli de sub Capitoliu, în vecinătatea căruia locuisem multă vreme. Erai dispus să începi o convorbire despre credinţă, şi într'adevăr dangătele ademenitoare ale clopotelor răsbeau până în sala înaltă, în care aveau loc convorbirile noastre.

Intre timp mă izbise o formă altruistră pe care o găsisem răsfoind cuvântările lui Mussolini; şi azi nu era pentru prima dată că o

găseam. Pentru ce vorbea condottierul mereu despre interesul comunității ? Deaceia îi spusei:

— De repetate ori v'ați rostit, în formele cele mai frumoase, pentru creșterea personalității d-voastră considerată ca scop vital: „Vreau să fac din viața mea o capod'operă," sau „Vreau să fac din viața mea o piesă de teatru," ați scris d-v. și ați citat ca motto cuvântul regal al lui Nietzsche: „Trăește primejdios!" Cum poate o fire atât de mândră să scrie apoi: „Scopul meu cel mai înalt, este interesul public" ? Nu-i asta abstract?

— Nu văd nici-o contrazicere, — zise el. E dimpotrivă foarte logic. Interesul public este o materie dramatică. Servindu-l îmi multiplic viața.

Eram surprins, fiindcă împotriva acestui lucru nu se putea spune nimic, dar îi mai citai cuvintele lui: „Am avut întotdeauna o viziune altruistă a vieții".

— Desigur,— zise el:— Nimeni nu se poate desprinde de omenire. Asta-i ceva concret: umanitatea rasei în sânul căreia m'am născut.

— Rasa latină, — întrerupsei eu, — deci și rasa franceză.

— Am spus doar, — replică el cu însuflețire — că nu există rase! E o iluzie a spiritului, un sentiment. Oare asta îi scade ceva din valoare ?

— Aşa dar, — zisei eu, — se poate şi alege o rasă?

— Se poate.

— Ei bine, eu am ales Mediterana şi am pe Nietzsche ca mare aliat.

Numele acesta părea a trezi în el ecouri, căci acum zise, fără nici-o legătură aparentă:

— Tind eu către fericirea mea? Tind către opera mea!

Astfel cită Mussolini, într'o germană pură, cele mai mândre cuvinte ale lui Nietzsche.

Ii lămurii, că aceste idei se trag dela Goethe şi îl întrebai dacă nu împărtăşeşte ideea lui Goethe, că loviturile soartei formează caracterul.

El dădu din cap afirmativ şi zise:

— Crizelor şi dificultăţilor prin cari am trecut, datorez ce sunt. Deaceea trebue întotdeauna să te angajezi întreg.

— Şi deaceia faceţi aviaţie, riscând să vă distrugeţi şi să distrugeţi opera d-v. printr'o cutezanţă inutilă?

— Viaţa are un preţ, — zise el cu voce fermă. Trebue s'o rişti necontenit. Şi azi încă aş mai pleca iarăş în războiu.

— După logica aceasta, n'ar trebui nici să vă păziţi, — zisei eu.

— Nici n'o fac, — răspunse el.

— Cum! strigai eu. Nu vedeţi că necontenit câte unul dintre duşmanii d-voastră îşi

riscă propria sa viaţă, pentru a o răpi pe a d-voastră?

El rămase complet nepăsător.

— Cunosc această logică. Ştiu chiar svonurile cari se răspândesc: că mă las păzit de o mie de poliţişti şi că în fiecare noapte dorm într'altă parte. Ştiu. Dar în fiecare noapte mă culc în villa Torlonia şi ies în automobil sau călare când şi unde îmi place. Dac'ar trebui să mă gândesc la siguranţa mea, m'aş simţi umilit.

— V'aţi numit deunăzi un fatalist, — zisei eu. Mâine e paşte, şi anumite considerende se lasă foarte greu evitate în această dispoziţie. Aţi relatat din tinereţea d-voastră, ce greu aţi putut îndura orga şi lumânările, dar la prima d-voastră cuvântare în cameră, aţi invocat sprijinul Domnului; după propria d-v. relatare, l-aţi invocat chiar în călătoria aceea istorică dela Milano la Roma.

Un elev al lui Machiavelli şi al lui Nietzsche, mai poate oare crede?

— In sine însuş, asta ar fi ceva, — zise el repede şi zâmbind. Apoi înaintă în cercul de lumină al lămpii şi continuă, mai mult sistematic decât patetic:

— Vreau să-ţi explic evoluţia mea. In tinereţe nu credeam nimic. Implorasem zadarnic pe D-zeu să scape pe mama mea, şi ea a murit, totuş. Afară de asta orice misti-

cism mi-e străin, culorile şi nuanţele mânăstirii în care am fost crescut. Dar întocmai ca Renan, nu consider deloc exclus, că cu milioane de ani în urmă ar fi putut avea loc o apariţie supranaturală, aşa dar că natura ar fi divină. Dar eu n'am văzut-o. Se poate chiar ca peste alte milioane de ani o apariţie asemănătoare să se repete. Asta ar putea rămâne chiar în domeniul legilor naturii, ca legea gravităţii, ca moartea. Cu anii s'a întărit în mine credinţa că există în univers o putere divină.

— Creştină?

— Divină,—repetă el cu un gest al mânei, care lăsă întrebarea mea în suspensie. — Oamenii pot adora pe D-zeu în multe feluri. Trebuie să laşi fiecăruia felul pe care îl crede de cuviinţă.

— Bine, — zisei eu. — Ceeace nu pot înţelege însă, este ieşirea unui fatalist din contradicţia cu activitatea sa. Tatăl lui Frederic cel Mare, un bărbat mult prea puţin apreciat, a spus: „Predestinaţie! Ca şi când omul ar fi o statue!" Ce soluţie aţi găsit d-voastră pentru a ieşi din dilema pe care a tratat-o şi tragedia antică: pentru ce să procedeze omul, dacă soarta îl conduce pe o cale dinainte hotărîtă?

Mussolini părea că nu vede nici-o pro-

blemă, fiindcă îmi dădu acest răspuns frumos şi bărbătesc:

— Trebue să reacţionezi cu voinţa împotriva fatalităţii. Asta e o luptă interesantă. Voinţa trebue să pregătească terenul, pe care se va desfăşura soarta.

— Şi ce înseamnă gloria în această luptă? — întrebai eu. Oare gloria nu este cel mai puternic motor pentru cel care guvernează? Nu este singurul mijloc împotriva morţii? N'aţi avut-o înaintea ochilor încă de pe când eraţi copil, şi n'aţi legat poate de ea toată opera d-voastră?

Mussolini rămase complet rece.

— N'am avut-o înaintea ochilor de când eram mic copil, — zise el, — şi nici n'o socotesc ca cel mai tare motor. Că este o consolare de a nu muri complet, aici ai dreptate. Personal însă nu mi-am întemeiat opera numai pe glorie. Nemurirea este gajul gloriei. Dar ea vine — după.

El făcu un gest realist către depărtări nedefinite.

— De curând, — zisei eu, — am citit pe peretele camerii unui bărbat, o maximă, care m'a turburat: «*Oltre il destino!*»

— Era un bărbat care provocase vr'odată soarta?

— Desigur, — zisei eu şi îi spusei numele unui mare aviator.

— Nu este şi maxima mea, — zise Mussolini. Nimeni nu trebue să provoace soarta de două ori. Dealtfel fiecare moare de moartea care corespunde caracterului său.

SFÂRŞIT

Citiți romanele marelui scriitor italian:

GUIDO DA VERONA:

FEMEEA CARE NU TREBUE IUBITA

și

MIMI BLUETTE

– FLOAREA GRĂDINEI MELE –

amândouă apărute la „CUGETAREA“